

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda iqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Məmmədov Tuncay Qurban oğlu

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov F.S

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

“Azərbaycanda iqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə
İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Qrup: 612

Magistrant

Məmmədov Tuncay Qurban oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Rzayev Z.H.

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbəliyev Y.A.

_____ **imza**

BAKI – 2019

“MAIN FEATURES OF TAX POLICY APPLIED TO ECONOMIC CRISIS TIMES IN AZERBAIJAN”

Summary

The relevance of the research: Taxation policy is now seen as a means of the state's important financial policy. Depending on the impact on the economy, it is inevitable that the countries apply their tax policies to reduce the effects of the crisis and restore economic stability.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to assess the extent to which tax policies are applied to the economic crisis and the effectiveness of the tax policy applied. Crisis in the world and in Azerbaijan has been analyzed comparatively

Used research methods: During the research, realistic statistical data was used as the main method. Observations were made based on information obtained from official sources.

Research information base: During the research, official statistics of institutions, such as books, articles and dissertations by many domestic and foreign economists, as well as the Ministry of Finance, State Statistical Committee, were used. Internet resources of prestigious international websites were also used in the thesis.

Research restrictions: The biggest problem we encountered during this research was the shortage of works written in Azerbaijan in this area

Research results: Consequently, tax policies are important in times of crisis. But it is not enough to apply tax policies alone. Fiscal and monetary policy should complement one another and be used to achieve the country's economic and political goals.

Scientific-practical significance of the results: This research is of great importance at a time when the country's economy is rapidly integrating into the globalized world.

Key words: *economic crisis, tax policy, fiscal policy.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
FED	Federal Ehtiyat Sistemi
İEÖ	İnkişaf etmiş ölkələr
İEOÖ	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
IMF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
MB	Mərkəzi Bank
MƏS.	Məsələn
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
\$	Dollar

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
I FƏSİL. VERGİ SİYASƏTİ VƏ İQTİSADI BÖHRAN ZAMANI ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLAR.....	7
1.1 Vergi siyasətinin mahiyyəti və onun həyata keçirilməsi mexanizmləri.....	7
1.2 İqtisadi böhran və onun nəzəri əsasları.....	10
1.3 Böhran şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq edilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri.....	15
II FƏSİL. İQTİSADI BÖHRANLAR ZAMANI HƏYATA KEÇİRİLƏN VERGİ SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ.....	26
2.1 İqtisadi böhranın növləri və böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasəti.....	26
2.2 İqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin beynəlxalq təcrübəsi...	31
III FƏSİL. BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN VERGİ SİYASƏTİ.....	49
3.1 İqtisadi böhran şəraitində Azərbaycanda tətbiq edilən antiböhran tədbirləri...	49
3.2 Böhran şəraitində Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin ölkə iqtisadiyyatının stabilləşməsinə təsiri.....	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI.....	75
ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI.....	75
QRAFİKLƏRİN SİYAHISI.....	76

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Vergi siyasəti hal-hazırda dövlətin mühim maliyyə siyasəti vasitəsi kimi qarşımıza çıxır. Bir çox problemin həllində rolunu oynayan və geniş tətbiqetmə sahəsinə malik olan vergi siyasəti, eyni zamanda iqtisadi böhran dövrlərində də yenə dövlətin fiskal siyasətində önəmli yer tutur. İqtisadi böhranların qarşısını almaq, onların təsirlərini azaltmaq və böhranları aradan qaldırmaq üçün müvafiq vergi siyasəti tətbiq edilir. Baş verən və baş verməsi ehtimal olunan iqtisadi böhranların aradan qaldırılmasında, iqtisadi və sosial həyatın bütün sahələrində təsirli olduğu bilinən vergi siyasəti önəmli bir vasitədir. Vergilər bir ölkədəki investisiyalar, yığımlar və tələb-təklif balansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. İqtisadiyyata təsirlərini nəzərə alaraq, böhranın təsirlərini azaltmaq və iqtisadi sabitliyi yenidən bərpa etmək üçün ölkələrin vergi siyasətinə müraciət etməsi qaçınılmazdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda vergi sistemi və böhranların nəzəri-metodoloji əsasları bir neçə yerli iqtisadçı tərəfindən işlənmişdir. Misal olaraq Y.A.Kəlbiyev, E.Süleymanov, M.Əzizov və s. müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Xarici iqtisadçılardan L.Kantar, M.Eğilmez, A.Alp və. kimi iqtisadçıların bu mövzuda əsərləri vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi, iqtisadi böhran dövrlərində, vergi siyasətinə hansı nisbətdə yer verildiyinin və tətbiq olunan vergi siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsidir. Dünyada və Azərbaycanda baş verən iqtisadi böhranların təhlil edildiyi bu araşdırmada, xüsusilə qloballaşmanın təsiri ilə dəyişən iqtisadi sistemdə, vergi siyasətinin tətbiq sahələri, müxtəlif ölkələrdə və dövrlərdə baş verən böhran prosesləri müqayisəli üsulla araşdırılmışdır.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt Azərbaycan antiböhran siyasətinin əsas istiqamətləri, vergi siyasətinin prioritet istiqamətləridir. Tədqiqatın predmeti isə böhran zamanı tətbiq edilən iqtisadi siyasətin beynəlxalq təcrübəsidir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı əsas metod olaraq real statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Rəsmi mənbələrdən əldə edilən məlumatlar əsasında müşahidələr aparılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Araşdırma zamanı bir çox yerli və xarici iqtisadçıların kitab, məqalə və dissertasiyalarından, eləcə də Maliyyə Nazirliyi, Dövlət statistika komitəsi kimi qurumların rəsmi statistikalarından istifadə edilmişdir. Həmçinin nüfuzlu beynəlxalq saytların internet resursları da dissertasiyada istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Bu tədqiqat zamanı qarşılaşdığımız ən böyük problem bu sahədə Azərbaycanda yazılan əsərlərin çatışmazlığı olmuşdur. Tədqiqat zamanı belə qənaətə gəlinmişdir ki, ədəbiyyatımızın yeniliyi yetərinə yaxşı səviyyədə deyil. Bu sahədə daha yeni nəşrlərin olması vacibdir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Bu araşdırmada son 1990-cı illərin sonundan etibarən dünya iqtisadiyyatında baş verən 3 əsas böhran kompleksləşdirilmiş, səbəbləri araşdırılmış, və nəticələri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsiri açıq bir şəkildə təhlil edilmişdir. Azərbaycan üçün yeni bir termin olaraq devalvasiyanın 2015-ci ildə ölkə gündəminə gəlməsi tədqiq edilmişdir. Belə ki bu mövzuda yazılan əsərlərə baxdığımız zaman ən böyük problemin, böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin əhəmiyyətinin sistemli bir şəkildə açıqlanmaması olduğunu nəzərə alsaq, bu araşdırma ölkə iqtisadiyyatının sürətlə qloballaşan dünyaya inteqrasiya etdiyi bir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada vergi sistemi ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil və 7 paraqrafdan ibarətdir. Tədqiqatın sonunda nəticə və təkliflər verilmiş, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı əks olunmuşdur. Tədqiqatın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi-praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın obyektinə və predmetinə qeyd olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslində vergi siyasəti və iqtisadi böhran zamanı onun həyata keçirilməsinin nəzəri əsasları işlənmişdir. Bu fəsil 3 alt başlıqdan ibarətdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində iqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasəti təhlil edilmişdir. Bu zaman beynəlxalq təcrübədən istifadə edilmişdir. Böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin hansı dərəcədə əhəmiyyətli olduğu öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın ikinci fəslində 2 alt başlıqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində böhran şəraitində Azərbaycanda aparılan vergi siyasətindən bəhs edilir. Bu fəsil 2 alt başlıqdan ibarətdir. Azərbaycanda aparılan antiböhran siyasəti təhlil edilmiş və nəticələri qeyd edilmişdir.

Araşdırmanın sonunda nəticə və təkliflər verilmişdir. 31 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmiş və 3 qrupa ayrılmışdır. Azərbaycan dilində, Xarici dillərdə və internet resursları olaraq ayrılmışdır.

I FƏSİL. VERGİ SİYASƏTİ VƏ İQTİSADI BÖHRAN ZAMANI ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Vergi siyasətinin mahiyyəti və onun həyata keçirilməsi mexanizmləri

Maliyyə siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də vergi siyasətidir. Vergi, dövlətin xərclərini ödəmək üçün cəmiyyətin əsasını təşkil edən şəxslərdən və qurumlardan qarşılıqsız və məcburi olaraq alınan vəsaitdir.

Fərdlərin dövlət xərclərinə qatılma payı olan vergilər, dövlət məfhumu ilə birlikdə ortaya çıxmışdır. Vergi və vergiləndirmə, bir konstitusiya vəzifəsi olaraq, iqtisadi və sosial fəaliyyətlərin mərkəzində dayanır. İqtisadi, siyasi və sosial səbəblərlə tətbiq edilən vergi siyasətinə göstərilən reaksiyalar verginin tətbiqetmə metodu və məcəlləyə edilmiş dəyişikliklərə görə fərqli ola bilər.

Vergi siyasətinin müxtəlif formaları vardır. Başlıca olaraq vergi siyasəti müddətindən asılı olaraq iki yerə bölünür. Vergi taktikası və vergi strategiyası (Kəlbəyev Y.A., 2012: s.36).

Vergi taktikası – Vergi sistemində əlavə və dəyişikliklər yolu ilə müəyyən bir dövrdə qarşıda duran problemlərin həll edilməsini həyata keçirir.

Vergi strategiyası – Uzunmüddətli dövrdə dövlətin vergi siyasətini müəyyən edir və daha iri miqyaslı problemlərin həll edilməsini həyata keçirir.

Təsir dairəsindən asılı olaraq vergi siyasəti iki yerə bölünür. Daxili vergi siyasəti və xarici vergi siyasəti (Qarayev İ.Ə., 2018: s.7).

Daxili vergi siyasəti – bir ölkə və ya ərazi miqyasında həyata keçirilir və daxili problemlərin həllinə nəzər yetirir.

Xarici vergi siyasəti – Ölkələrin vergi sisteminin bir-birinə yaxınlaşmasını və oxşar şəkllə salınmasını həyata keçirməyə çalışır. Xarici vergi siyasətinin əsas məqsədi ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını təmin etməkdir.

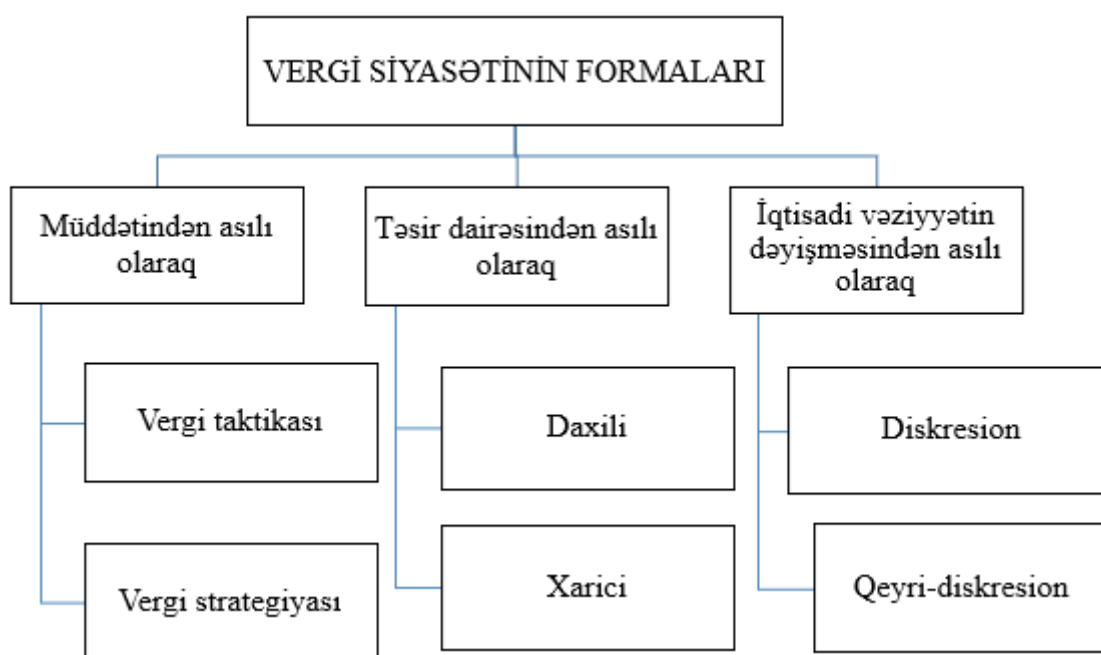
İqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə reaksiyasından asılı olaraq vergi siyasəti, diskresion və qeyri-diskresion olmaqla iki yerə ayrılır.

Diskresion vergi siyasəti – İqtisadi tənəzzül dövrlərində, stabilliyi təmin etmək üçün həyata keçirilən bu siyasət hökumətin manipulasiya etmək barədə qərarlarına əsasən baş tutur. Diskresion vergi siyasətinə stabilləşdirici siyasət də deyilir.

Qeyri diskresion vergi siyasəti – Avtomatik olaraq, hökumətin qərarları ilə deyil, müxtəlif tənzimləyici mexanizmlər tərəfindən keçirilir.

Sxematik olaraq bunları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəkil 1. Vergi siyasətinin formaları

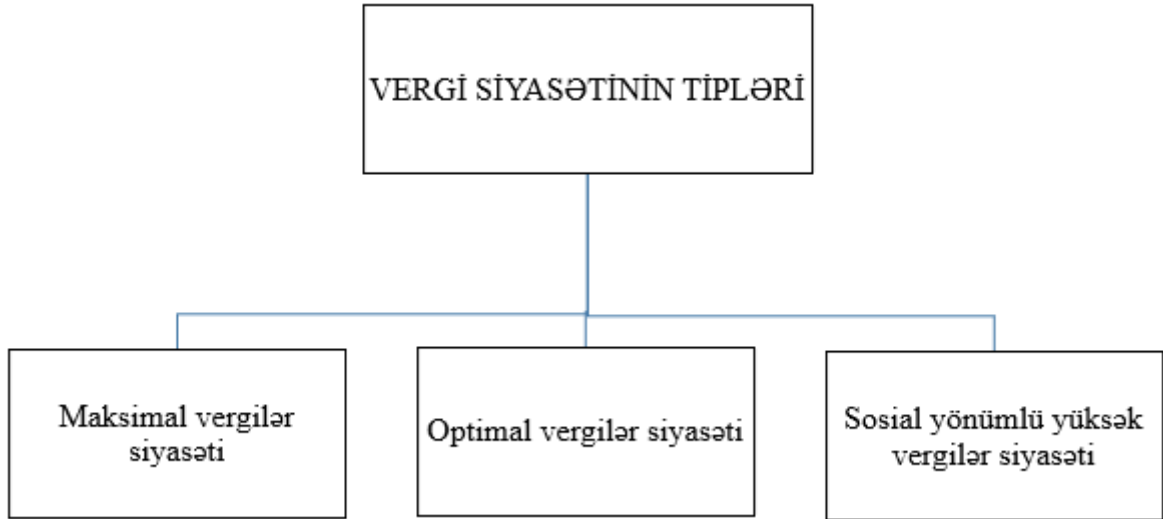
Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Vergi siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- Dövlət xərclərini maliyyələşdirmək
- Cəmiyyətdə gəlirin bölüşdürülməsindəki ədalətsizliyi ən aza endirmək
- Tədiyyə balansındakı kəsri azaltmaq (Xarici ticarət balansında mənfi saldoya səbəb olan lüks istehlak mallarının idxalına yüksək vergi tətbiq etmək və.s)
- İqtisadi inkişaf və artıma stimul vermək
- Müxtəlif biznes sahələrinin inkişafını təmin etmək
- Profilaktik sağlamlıq siyasətini dəstəkləmək (Spirтли içkilər və tütün məhsullarına tətbiq edilən vergilər və.s)

Şerti olaraq Vergi siyasəti iqtisadiyyatda 3 tipə bölünür. Aşağıdakı şəkildə bunu göstərmək olar:

Şəkil 2. Vergi siyasətinin tipləri

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

1. Maksimal vergilər siyasəti (yüksək vergi yükü) :

Maksimal vergi siyasəti əsasən fəvqaladə hallarda (böhran, müharibə) tətbiq edilir. Çünki stabil vəziyyətdə bu siyasəti tətbiq etmək iqtisadi geriləməyə səbəb ola bilər. Bu zaman vergi dərəcələri daha yüksək olur, vergilərin sayı artırılır və əhalidən daha çox vergi toplanır. Bu siyasət əsasən qısa müddətdə tətbiq edilir. Uzun müddətli tətbiq edildikdə iqtisadiyyat üçün ciddi fəsadları ola bilər (Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B. və Rzayev P.Q., 2011: s.15).

2. Optimal vergilər siyasəti (aşağı vergi yükü).

Optimal vergi siyasəti tətbiq edilən ölkələrdə, büdcə gəlirləri azaldığı üçün, müəyyən qədər sosial məqsədlər üçün ayrılan vəsait də azaldılır. Bu vergi siyasətində dövlət daha çox iqtisadiyyatın müsbət artımını və cəmiyyətin maraqlarını ön planda tutur (Kəlbəyev Y.A., 2005: s.13)

3. Sosial yönümlü yüksək vergilər siyasəti.

Dövlət bu tip vergi siyasətini tətbiq etməklə, gələcəkdə nəzərdə tutulmuş sosial problemlərin həllini nəzərdə tutur. Vergi ödəyicilərindən yüksək miqdarda vergilər tutulur, lakin, bu vəsait yenə ölkənin sosial fəaliyyətləti üçün ayrılır.

1.2 İqtisadi böhran və onun nəzəri əsasları

Böhran məfhumunun mənşəyi Yunan dilindən götürülmüş “krizis” sözüne əsaslanır. Kritik, fərqlilik, ziddiyət kimi mənaları olan bu sözün bir başqa mənası da, qərar verməkdir. Çünki, böhranlar yeni bir vəziyyəti göstərir və buna görə də yeni bir vəziyyət də, yeni bir mühakimə anını tələb edir. Bu qərar anı gələcəkdə nə olacağı, necə olacağı və alınan qərarlara görə formalaşacaq bir müddətdir.

Krizis kəliməsinə yüklənən mənalar bununla da məhdud deyildir. Krizis kəliməsi xüsusilə, tibb elmində çox geniş istifadə olunur. Ümumiyyətlə, “anidən ortaya çıxan bir xəstəliyin əlaməti” və ya “bir xəstəliyin çox irəli bir mərhələyə yetişməsi ” mənasını daşıyır. Krizis sözü Fransız etimologiyasında “ gözlənilməz və tez bir zamanda ortaya çıxan, mövcud hədəfləri və planları yox edən” mənasında da işlədilir.

Bu yanaşmaya bağlı olaraq iqtisadi böhran, iqtisadi həyatda uzun bir inkişafdan sonra baş verən bir durğunluq dönməni ifadə etməkdir. Qısaca, şəraitdən asılı olaraq ani və mənfi dəyişmələri böhranların xəbərçisi kimi təsvir etmək olar

Yuxarıdakı fikirlərə əsasən iqtisadi böhran bu şəkildə ifadə edilə bilər: iqtisadi böhran, iqtisadiyyatda gözlənilmədən ortaya çıxan hadisələrin makro sferada ölkə iqtisadiyyatını, mikro sferada isə firmaları ciddi mənada sarsıdacaq nəticələr ortaya çıxarmaqdadır.

Təriflərdən yola çıxaraq iqtisadi böhranların bir neçə xüsusiyyətini sıralamaq olar:

- Əvvəlcədən bilinməməsi və ya öngörülməməsi,
- Fərdlər və korporasiyalar üçün həm fürsət həm də təhlükə yaratması,
- Qısamüddətli və ya uzunmüddətli olması,
- Sirayət effekti olması.

Böhranların əvvəlcədən bilinməsi və qarşısının alınması çox çətindir. Bir çox ölkə böhranlarla hazırlıqsız üzləşir. Bu vəziyyət bəzi korporasiyaları təhdid etsə də, bir çox korporasiyalar bu böhranları fürsətə çevirə bilir. Böhranların hansı müddətdə davam edəcəyi tsiklik quruluşa və ölkələrin tətbiq etdiyi iqtisadi siyasətin effektivliyinə görə dəyişir.

Böhranların bir başqa xüsusiyyəti də, qısa və uzun müddətli olmasıdır. Bunu müəyyənləşdirən ünsür isə daha çox böhranların şiddətidir. Aşağı səviyyədə və ya şiddətdə baş verən hadisələr iqtisadi böhran olaraq sayılmaya bilər. Sayılsa belə bu cür böhranların təsiri daha qısamüddətli olacaqdır.

İqtisadi böhranların səbəblərinə nəzər yetirək. Bir ölkə iqtisadiyyatının sistem və quruluşunda ortaya çıxan axsaqlıqlar böhrana səbəb olur. Xüsusilə İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) iqtisadi sistem tam oturmadığı üçün, bu tip ölkələrin iqtisadiyyatında bazar fəaliyyəti və mərkəzi idarəetmə arasında uyğunluq problemi vardır. Bunlar ümumiyyətlə böhranların daxili səbəblərini yaradır. Ancaq bir ölkənin öz daxili dinamikalarından başqa, iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni faktorların da ölkənin iqtisadiyyatına təsir etməsi mümkündür. Bunlar da böhranların xarici səbəblərini təşkil edir.

İqtisadi böhranlar daha çox iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarında təklif çoxluğu və ya tələb azlığından qaynaqlanır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi böhranlar daha çox bədxərclik, yanlış valyuta siyasəti, beynəlxalq maliyyə şokları və daxili bankçılıq sahəsindəki zəifliklər səbəbilə ortaya çıxır. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə (İEO) valyuta bazarlarındakı problemlər ölkədaxili maliyyə bazarlarına yayılmır lakin, ölkədaxili maliyyə problemləri hər zaman valyuta və tədiyyə balansı krizislərinə yol açır. İEOÖ - də yaşanan iqtisadi böhranların başlıca səbəblərindən biri olan xarici təsirlər qarşımıza çıxır. Xüsusilə İEO – dəki əhəmiyyətli dəyişmələr, investisiyaların qloballaşması, və kapital bazarlarının artan inteqrasiyası böhranları yaradan başlıca səbəblərdir.

Bir çox böhranın ortaya çıxış nöqtəsi olaraq, böyük miqyaslı büdcə kəsrləri diqqətləri cəlb edir. Bununla yanaşı idarə edilməsi mümkün olmayacaq dərəcəyə çatan iqtisadi bərabərsizliyi də göstərmək olar.

İqtisadi təsirlərin yanı sıra siyasi, texnoloji, və ekoloji sahələrindəki dəyişikliklər də iqtisadi böhranların səbəbi ola bilər. Məs. siyasi sahədə yaşanan hökumət krizisləri, çevrilişlər, siyasi qeyri-sabitlik kimi hadisələr də maliyyə bazarlarına mənfi təsir etdiyi üçün iqtisadi böhranlara gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda dünyada yaşanan qloballaşma, sel, daşqın kimi təbii fəlakətlər və fəvqəladə hallar da iqtisadi böhrana səbəb ola bilər.

İqtisadi böhranın iqtisadiyyata təsirləri müxtəlif cür ola bilər. İqtisadi böhranlar özünü daha çox, işsizliyin artması, iqtisadi inkişafın zəifləməsi, gəlir dağılımının qeyri-bərabərləşməsi, ictimai rəfah səviyyəsinin azalması kimi əlamətlərlə göstərir.

Bu vəziyyət daha çox böhranların, iqtisadiyyatı daha aşağı bir ÜDM səviyyəsinə salmasına əsaslanır.

Təsirlərinə görə böhranların ortaq əlamətlərini saymaq çətin olmaqla birlikdə onların, əvvəlcədən bilinməsi və fəsadlarının aşkarlanması ilk mərhələdə çox da asan deyil. Yəni səbəbi nə olursa olsun, böhranın vurduğu ölkə iqtisadiyyatı üçün, şiddətinə və müddətinə bağlı olaraq, təxrib edici təsirləri uzun və qısamüddətli ola bilər.

İqtisadi böhranların təsirlərini ümumi başlıqlar altında bu şəkildə sıralaya bilərik:

- İşsizlik, durğunluq və kasıblıq,
- İqtisadiyyatın daralması və iqtisadi artımın zəifləməsi,
- Ticarət saldosunda, tədiyyə balansında və xarici investisiya üzərində mənfi təsir,
- Birbaşa xaricdən gələn sərmayənin azalması,
- Valyuta məzənnələrindəki dalğalanma,
- Büdcə kəsində artım və vergi gəlirlərinin azalması,
- İxracatda gözlə görüləcək dərəcədə azalma,

- Daxili bazarda qiymətlərin artması və turistlərin sayının azalması,
- Maliyyə alətlərinə olan inamın azalması.

İqtisadi böhranların təsirlərinə baxdıqda real iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir etdiyi görülür. Bu makroiqtisadi təirlər bir yandan real iqtisadiyyatda istehsalatın azalmasına bir yandan da böhranların baş verdiyi ölkələrdən digər ölkələrə yayılmasına səbəb olur (Gupta P., Mishra D. və Sahay R., 2003: s.8-10).

Yuxarıda saydığımız təsirlər sadəcə böhranların ümumi xüsusiyyətlərini göstərir. Təbii ki böhranların növlərinə görə onların təsirləri də müxtəlifdir. Bu səbəbdən iqtisadi böhranların növlərini tək-tək nəzərdən keçirmək daha məqsədə uyğundur.

İqtisadi böhran mövzusunda əsas yanaşmalar. İqtisadi böhran mövzusunda bir neçə yanaşma mövcuddur. Lakin bu yanaşmaların heç biri tam olaraq böhran hadisəsini açıqlaya bilmir. Çünki baş verən böhranların hər biri fərqli zaman dilimində və şəraitdə ortaya çıxmışdır. Bəhs olunan araşdırmanın böyük nisbətdə ortaq məxrəcə gəldiyi nəzəriyyələri aşağıdakı kimi göstərmək olar (Şişman M., 2006: s.17)

- Birinci nəsil modellər
- İkinci nəsil modellər
- Üçüncü nəsil modellər

Birinci nəsil iqtisadi böhran modelləri. Paul Kruqmanın hazırladığı Birinci Nəsil İqtisadi Böhran modelinə əsasən maliyyə böhranlarının təməlinə ciddi bir maddi genişlənmə mövcuddur. Bu genişlənmənin yanında zəif nəzarət, bankçılıq sektorundakı qeyri-şəffaflıq da böhranın əsas səbəblərindəndir.

Modelə görə hökumətlər büdcə kəsirini daxili borclanma hesabına və ya pul emissiyası ilə maliyyələşdirirdilər. Dövlət xərclərinin pul emissiyası ilə maliyyələşdirilməsi inflyasiyaya, mənfi gözləntilərə və kapital çıxışına səbəb olaraq tədiyyə balansında kəsir verilməsinə gətirib çıxarır. Bu vəziyyətdə sabit məzənnə sistemini qorumaq istəyən hökumətlərin Mərkəzi Bank rezervlərini istifadə etməsi və bazarı spekulyatorlara açıq vəziyyətə gətirməsi təsirli idi. Nəticədə limitli

rezervlərə sahib olan mərkəzi bankın sabit məzənnə sistemini davamlı qoruması mümkün olmaz və bu anda pul ya devalvasiya edilər ya da üzən məzənnə sisteminə keçirilər.

Kruqman bu modellərlə davam etdirilməyəcək iqtisadi siyasətin spekulyativ hücumlara zəmin hazırladığını və sabit məzənnə sistemində yaşanan maddi genişləmənin iqtisadi böhranlarla olan əlaqəsini ortaya qoymuşdur. Belə ki böhranın ortaya çıxması ümumiyyətlə bazar iştirakçılarının, hökumətin məzənnəni sərbəst buraxacağı gözləntisi ilə gerçəkləşmişdir. Bu gözlənti ilə bazar iştirakçıları əllərindəki yerli valyuta ilə olan vəsaiti xarici valyutaya dəyişməyə çalışırdılar. Bu tələbə cavab verən mərkəzi bankın rezervləri tükəndikdə isə böhran ortaya çıxır və mövcud məzənnə sisteminin davam etdirilməsi qeyri-mümkün olur.

Birinci nəsil böhranlar nəzəriyyəsinin başlıca çatışmazlığı, əsasən sadəcə pul böhranlarını nəzərdən keçirərək, günümüzdə baş verən böhranları açıqlamaqda yetərsiz qalması idi. Tənqidlərin toplanma nöqtəsi isə sabit məzənnə sistemini tətbiq edən hökumətlərin, maddi böhrana yol açacağını bilə-bilə büdcə kəsrini pul kütləsinin artırılması hesabına maliyyələşdirilməsi idi. Bununla yanaşı, bu model real böhranlarda yaşanan hadisələri hadisələri gerçəkci bir şəkildə əks etdirməməsi mövzusunda tənqid edilməklə birlikdə, bir tənqid də modelin pul böhranlarına səbəb olaraq sadəcə valyuta rezervi və büdcə kəsrini göstərməsi olmuşdur.

İkinci nəsil iqtisadi böhran modelləri. 1992-ci ildə Avropada yaşanan iqtisadi böhranı mövcud modellərin ifadə edə bilməməsi üzərinə Obstfeldin 1994-cü ildəki araşdırmalarından yola çıxaraq hazırladığı modellər ikinci nəsil böhran modelləri olaraq qarşımıza çıxır. Bu modellər pul və maliyyə siyasəti uğurlu olsa belə, ölkə pul vahidinə olan spekulyativ hücumların iqtisadi böhrana səbəb olacağını və iqtisadi strukturdakı problemlərin də böhrana səbəb ola biləcəyini göstərirdi. (Şişman M., 2006: s.18)

İkinci nəsil modellər, birinci nəsil modellərin əksinə sabit məzənnə sisteminin çökməsini, iqtisadi bir prosesin nəticəsi olaraq deyil, siyasi bir seçim olaraq qəbul

edirdilər. Sabit məzənnə sistemini davam etdirmənin məsrəfi nə qədər yüksəlsə, özəl sektorun bazara olan inamının o qədər zərərə uğrayacağını düşünürdülər.

Üçüncü nəsil iqtisadi böhran modelləri. 1990-cı illərdə baş verən iqtisadi böhranları birinci nəsil və ikinci nəsil böhran modelləri tam olaraq ifadə edə bilməmişdir. Böhran üç cür yayılma xüsusiyyətinə malik idi. Bunlardan birincisi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının xarici əlaqələr vasitəsilə ölkələrarası borc vermə məhdudiyyətlərindən qaynaqlanan maliyyə bağlantılarıdır. İkincisi, ölkələrin qarşılıqlı ticarət əlaqələri və ya üçüncü bazardakı rəqabətçi davranışlarından qaynaqlanan real asılılığı, üçüncü isə qloballaşan bazarlar səbəbilə investorların ortaq investisiya etmək istəklərinin artmasıdır (Şişman M., 2006: s.18).

Bu modeldə çalışan iqtisadiyyatçıların nəzər yetirdiyi bir digər məsələ də xarici valyuta ilə limitsiz borclanmaya icazə verən nəzarətsizliyin səbəb olduğu maliyyə böhranlarıdır. Bazar gözləntilərində ani bir dəyişmə ilə birlikdə gələn çaxnaşma ani kapital çıxışına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət isə likvidlik probleminə və borc böhranına gətirib çıxarır.

1.3 Böhran şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq edilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri

İqtisadi böhranlara istiqamətlənmiş sabitlik siyasəti. İqtisadi böhranlar bir iqtisadiyyatda məşğulluq səviyyəsi, qiymətlərin ümumi səviyyəsi, valyuta məzənnəsi və faiz nisbəti kimi təməl makroiqtisadi göstəricilər üzərində mənfi təsirlər yaradır. Yaşanan iqtisadi böhranların ölkə iqtisadiyyatına əks olunan mənfi təsirlərinin yüngülləşdirilməsi və yeni böhranların başverməməsi üçün bir sıra iqtisadi tədbirlər görülür. Bu istiqamətdə iqtisadi böhran yaşayan ölkələrin böhranın dəf edilməsində və iqtisadi tarazlığın təmin edilməsində tətbiq etdiyi tədbirlər paketlərini sabitlik proqramları olaraq ifadə etmək olar (Topallı N., 2006: s.144).

İqtisadi sabitlik siyasətinin vasitələri. Sabitlik siyasətinin əsas məqsədi iqtisadiyyatdakı tarazlığı bərpa edərək stabilliyi təmin etməkdir. Başlıca iqtisadi sabitlik problemi inflyasiya, işsizliklə yanaşı tədiyyə balansı defisit və profisitindən ibarətdir. Beləliklə bu proqramlar inkişafı artırmaq, inflyasiyanı

endirmək, kapital qaçışları və büdcə kəsri kimi problemləri həll etməyə istiqamətlənmişdir.

Həm inkişaf etmiş ölkələrin, həm də az inkişaf etmiş ölkələrin böhran dövrlərini bitirmək üçün müraciət etdikləri sabitlik proqramlarının əsl məqsədinin inkişaf edən bir iqtisadiyyatda tam məşğulluğun təmin edilməsi və inflyasiyanın aşağı salınması olduğu da deyilə bilər. Bəzi ölkələr zamanında tətbiq etdikləri siyasət ilə uğura müvəffəq olsa da, bəzi ölkələrdə bu siyasət uğursuzluqla nəticələnmişdir. Bu nöqtədə siyasətin məqsədlərinin ifadə edilməsi ilə yanaşı zamanlamasının da çox vacib bir ünsür olduğu görünür. Ölkələrin sabitlik siyasətindəki ümumi məqsədlərini bu şəkildə sıralaya bilərik:

- Tam məşğulluğu təmin etmək,
- Qiymət stabilliyini qorumaq,
- Tədiyyə balansının tarazlığını təmin etmək,
- İqtisadi böyümə sürətinin artırılması,
- Gəlir bölgüsündə ədalətin təmin edilməsi.

Bu proqramların müvəffəqiyyətliyini ölçmək və məqsədinə çatıb-çatmamasını başa düşmək üçün iqtisadi artım və gəlir bölgüsü üzərindəki təsirlərini ölçmək lazımdır. Hədəflərinə çatmayan proqramlar uğursuz hesab edilir.

İqtisadi sabitlik siyasətinin növləri. İqtisadi balans təmin etmək üçün tətbiq edilən sabitlik siyasətini tələb və təklif yönümlü olmaq üzrə iki yerə ayırmaq lazımdır. Tələb yönümlü siyasətdə məqsəd, istehlakçıların tələblərini azaltmaqdır. Təklif yönümlü siyasətdə isə məqsəd, real mal və xidmətlərin istehsalını artırmaqdır. Tələb və təklif yönümlü siyasət arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, təklif yönümlü siyasətin miqyası daha çox mikro iqtisadi, tələb yönümlü siyasətin isə makro iqtisadi olmasıdır.

Sabitlik proqramları gərək problemlərə baxış aspekti, gərək də bu problemlərin həll edilməsi üsullarından asılı olaraq Ortodoks və Heterdoks olmaqla iki yerə ayrılır.

Ortodoks iqtisadi sabitlik siyasəti. Ortodoks sabitlik proqramları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun 1970-ci illərdən bəri hiperinflasiya ilə mübarizə edən inkişaf etməkdə olan ölkələrə təklif etdiyi proqramlara verilən ümumi addır. Ortodoks burada klassik, ənənəvi mənasında istifadə edilmişdir.

Ortodoks sabitlik proqramları mal və pul bazarlarında tələb və təklifi tarazlığa gətirməyi hədəfləyən, orta və uzun müddətli struktur tədbirlərdən ibarətdir. Stabillik tədbirləri olaraq sərt pul siyasətinin yanı sıra daraldıcı büdcə siyasətinə də üstünlük verilir. Buradakı təməl məqsəd tədiyyə balansını yaxşılaşdırmaq, büdcə kəsrlərini azaltmaq və iflyasiyanı endirməkdir (Topallı N., 2006: s.145).

Heterodoks iqtisadi sabitlik siyasəti. Yunan dilində Ortodoks kəliməsinin əks mənasını ifadə edir. Heterodoks proqramlar qiymət nəzarətini əhatə edən bir gəlirlər siyasətini müəyyən bir müddətdə tətbiq edir. Ortodoks proqramlardan əsas fərqi burada ortaya çıxır.

Heterodoks proqramlar orta və uzun müddətli proqramlar yerinə ani və sürətli şəkildə təsir edəcək siyasət tətbiq edərək, hiperinflasiyanın qarşısını almağa çalışır. Bu məqsədlə ilk mərhələdə sərt maliyyə siyasətinə, sonra isə yumşaq pul siyasətinə üstünlük verir (Eğilmez M., 2013).

İqtisadi sabitlik siyasəti vasitələri. İqtisadiyyat siyasəti həyata keçirilərkən diqqət edilməsi vacib olan ən mühim ünsürlərdən biri əlimizdəki siyasət vasitələri ilə məqsədlər arasındakı uyğunluqdur. Ayrıca vasitələrin fəaliyyəti və iqtisadi struktur da hədəflərə çatmaqda təyin edici bir rol oynayır. Beləliklə iqtisadi siyasətin vasitələrini əsas olaraq iki başlıqda araşdırmaq lazımdır:

- Pul siyasəti
- Maliyyə siyasəti

Pul siyasətinin vasitələri. Pul siyasətinin məqsədlərinin zaman içində böyük dəyişikliklər göstərərək pulun dəyərini qorumaq və qiymət stabilliyini təmin etmək olduğunu deyə bilərik. Bunun xaricində pul siyasətinin tam məşğulluq, iqtisadi

artım, tədiyyə balansı, faiz sabitliyi, maliyyə bazarlarında sabitlik kimi bir çox məqsədi vardır.

Pul siyasətinin tətbiq edilməsi məsuliyyəti əsasən Mərkəzi Bankların səlahiyyətinə verilmişdir. Faiz siyasəti və məzənnə siyasəti başda olmaqla Mərkəzi bankın açıq bazar əməliyyatları, kredit limiti, reeskont nisbəti, məcburi ehtiyatlar norması, xüsusi depozit, səhm və istiqraz alınmasına nəzarət kimi funksiyaları vardır.

Mərkəzi bank siyasəti. Mərkəzi bankın səlahiyyətində tətbiq edilən pul siyasəti dolayı və birbaşa olmaqla iki yerə ayrılır. Dolayı pul siyasəti vasitələri reeskont nisbəti, açıq bazar əməliyyatları və məcburi ehtiyatlar normasıdır. Birbaşa vasitələr isə bir neçə cür olub, əsasən faiz dərəcələri, kredit limiti, səhm və istiqraz alış-satışına nəzarət, depozit kimi məsələlərdə istifadə edilir.

Mərkəzi bankın pul siyasəti tətbiq etməsindəki dolayı və birbaşa vasitələr arasındakı fərqi bu şəkildə göstərmək olar:

- Birbaşa vasitələr, faiz dərəcələri və ya depozit və kredit miqdarlarına nəzarətlə məhdudlaşmasına baxmayaraq, dolayı vasitələr tələb-təklif şərtlərinə təsir edə biəcək şəkildə istifadə edilir.
- Birbaşa vasitələr maliyyə təşkilatlarının balans hesabatını əhatə edir, dolayı vasitələr isə mərkəzi bankın balans hesabatını əhadə edə bilər.

Faiz siyasəti. Mərkəzi bankın ən vacib vəzifələrindən biri pul bazarlarında pul miqdarını və ya pulun qiyməti olan faiz dərəcələrini idarə etməkdir. Mərkəzi bankın pul təklifini deyil faiz dərəcələrini idarə etdiyi zaman tətbiq etdiyi siyasətə faiz siyasəti deyilir. Mərkəzi bankın istifadə etdiyi bu cür siyasət ilə pul tələbinin miqdarı bazardakı pul təklifinə görə formalaşır.

Mərkəzi bank tətbiq etdiyi faiz siyasəti ilə bankların və digər maliyyə təşkilatlarının depozit və kredit faiz dərəcələrinə məhdudiyət gətirə bilər. Fərqli sektorlar üçün fərqli faiz dərəcəsi tətbiq edərək stimül verilməsi istənilən sektorlara daha aşağı faizlərlə kreditlər verilə bilər.

Valyuta məzənnəsi siyasəti. Pul siyasətinin vasitələrindən biri olan məzənnə siyasəti böhran şəraitində istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta məzənnəsi sistemləri, bir xarici pul vahidinin milli pul vahidi qarşısındakı dəyərini təyin edərək, ölkələr arasında qiymət və xərc qarşılaşdırılmasının aparılmasına imkan yaradır.

Fərqli iqtisadi dövrlərdə fərqli məzənnə siyasəti tətbiq edilə bilər. Sabit məzənnə, üzən məzənnə, aralıqlı üzən məzənnə kimi bir neçə məzənnə sistemləri vardır.

Valyuta məzənnəsi siyasəti ölkədə spekulyativ hücumları azaltmaq üçün istifadə edildikdə effekti bir vasitədir. Ancaq valyuta məzənnəsi ölkədə milli valyutanın dəyərini qorumaq üçün sabitləndikdə vəziyyət tam əksinə dəyişə bilər. Uzun müddət bu siyasət davam edərsə yuxarı faizlə və yüksək miqdarda xarici valyuta ilə borclanmaya gətirib çıxara bilər.

Pul siyasətinin iqtisadi təsirləri. İqtisadiyyatda baş verən dəyişmələr pul siyasətinin məqsədlərini və bu məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edilən vasitələrə təsir edə bilər. Eyni zamanda bazardakı balansı yenidən təmin etmək üçün tətbiq edilən pul siyasətinin də ciddi təsirləri vardır.

Pul siyasətinin vasitələrinin təsirləri dolayı və birbaşa vasitələr baxımından fərqlilik göstərə bilər. Birbaşa vasitələr edilən tənzimləmələrlə qiymət və ya miqdarları təyin edərkən, dolayı pul siyasəti isə bazardakı tələb-təklif nisbətinə təsir edəcək şəkildə idarə edilir.

Pul siyasətinin təsir etmə qabiliyyəti genişləndirici və daraldıcı siyasət olaraq da özünü göstərə bilər. Məs. İqtisadiyyatda işsizliyin problem olduğu dövrlərdə genişləndirici pul siyasəti tətbiq edilərkən, inflyasiya yaşandığı dövrlərdə bazardakı pul miqdarını azaltmaq üçün daraldıcı pul siyasəti həyata keçirilir.

Pul siyasətinin iqtisadi artım üzərində də təsirləri vardır. Xüsusilə Mərkəzi Bank əlindəki pul siyasəti vasitələri ilə davamlı inkişafa stimül verərək, bankçılıq və digər kapital bazarlarındakı şirkətlərin mütəmadi olaraq fəaliyyət gəliri əldə etməsini

asanlaşdıracaqdır. Ancaq bu zaman faiz dərəcələrindəki dalğalanmalara diqqət edilməlidir.

İqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən pul siyasətinin rolu. İqtisadi böhranların yaratdığı təsirlər baxımından pul siyasətinin tətbiq edilməsi müxtəlif cür ola bilər. Pul siyasəti ilə qısa müddətdə daha effektiv olmaqla, maliyyə siyasəti daha uzun müddətdə təsirlidir. Məs. Spekulyativ hücumların qısa zamanda qarşını almaq üçün çox zaman sərt pul siyasəti həyata keçirilir.

Böhran zamanı pul siyasətini tətbiq edilməsinin müxtəlif yolları vardır. İnflyasiya zamanı valyuta məzənnəsini sabit tutaraq və ya yerli pul vahidinin xarici pul vahidi qarşısında dəyərlənməsinə yol açaraq yerli pulun dəyər itkisini azaltmaq bu yollardan biridir. Bunun xaricində müəyyən zamanlardakı kapital daxil olması və bu istiqamətdə aparılan siyasət də vacib məsələdir. Kapital girişləri daxili bazarda likvidliyi artırdığı üçün nominal faiz dərəcələri düşür və bu da ölkədaxili xərcləmələri artırır.

Mərkəzi bankların səlahiyyətində təyin edilən məcburi ehtiyatlar norması, reeskont dərəcəsi, açıq bazar əməliyyatları, valyuta bazarı əməliyyatları kimi vasitələr də çox əhəmiyyətlidir. Bu vasitələrin böhran zamanı bazardakı dalğalanmalarının qarşısını alması, ÜDM-də real artımın təmin edilməsi, inflyasiyanı ən aza endirərək pul təklifini idarə etməsi olduqca vacibdir. Bu səbəblə iqtisadiyyatın ən önəmli sahələrindən biri olduğunu deyə bilərik.

Böhran zamanı təsirli olan bir vasitə də faiz dərəcələridir. Xarici ticarətə açıq olan ölkələrdə faiz dərəcələrindəki dəyişmələr real məzənnəyə təsir edir, dolayısı olaraq idxalat və ixracat da bu hadisədən təsirlənir. Mərkəzi Bank isə faiz həddini fiziki və hüquqi şəxslərin yığım-istehlak seçimlərinə təsir etmək üçün istifadə edir. Deflyasiya şəraitində faiz həddini aşağı salaraq bazar iştirakçılarını daha çox istehlaka meyl etməsini təmin edərkən, inflyasiya zamanı isə faizləri qaldıraraq şəxslərin daha çox yığma meyl etməsini təmin edir.

Müvəqqəti böhran zamanı isə Mərkəzi Bankın depozit və kreditlərin miqdarını idarə etmək üçün dolayısı pul siyasəti vasitələrini effektiv bir şəkildə istifadə

etməlidir. Bunun üçün isə ya maliyyə bazarları yuxarı inkişaf səviyyəsində olmalı, ya da Mərkəzi Bank dolayı pul siyasəti vasitələrindən mahir bir şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Böhran zamanı əsasən sərt pul siyasətinin həyata keçirildiyini görmək mümkündür. Ancaq bu dövrlər yaxşı analiz edilmədikdə tətbiq edilən pul siyasəti nəyinki böhranın qarşısını almaq hətta məsələni biraz daha qəlizləşdirə bilər.

Maliyyə siyasətinin vasitələri. Maliyyə siyasətinin əsas məqsədi ictimai rəfahı maksimuma çatdırmaqdır. Maliyyə siyasəti vasitələri dövlət büdcəsi və onunla əlqəli digər ünsürləri də əhatə edir. Bu ünsürlərin başında isə büdcə gəlirləri və xərcləri gəlir ki, maliyyə siyasətinin başlıca vasitələridirlər (Bulut C., Süleymanov E., 2015: s.204).

Büdcə xərcləri siyasəti. Dövlət maliyyəsinin ən önəmli vasitələrindən biri dövlət xərcləridir. Dövlət xərcləri ilə əlaqədar ədəbiyyatlarda bir neçə sinifləndirmə qarşımıza çıxır. Bunlar başlıca olaraq büdcə sistemində cari xərclər, transfert xərcləri və investisiya xərcləri olaraq sinifləndirilir.

İnvestisiya və cari xərclər real xərclər olaraq da bilinir. İnvestisiya xərcləri ölkə iqtisadiyyatının istehsal potensialını artırmağa istiqamətlənmiş xərclərdir. Nəqliyyat, enerji mənbələrinə edilən investisiyaları misal göstərə bilərik.

Cari xərclər isə hər il təkrarlanan xərclərdir. Əmək haqqı xərcləri, kommunal xərcləri buna misal göstərmək olar.

Transfert xərcləri isə satın şəxslərə və sosial təbəqələrə qarşılıqsız keçirilməsi formasında görünür. Dövlət bu xərclərin qarşılığında heç bir mal və xidmət satın almır.

Borclanma siyasəti. Bəzən dövlət müəyyən öhdəliklərini yerinə yetirərkən büdcə gəlirləri çatışmadığı zaman öhdəlikləri qarşılamaq üçün borclanma siyasəti həyata keçirir.

Dövlət borclarının müddətinin və qaynaqlarının müxtəlif formaları vardır. Dövlət borclanması yoluna əsasən vergi gəlirlərinin büdcə xərclərini qarşılamaqda yetərsiz

qaldığı zaman gedilir. Yəni dövlətin əsas gəlir mənbələrinin yanında borclanma müvəqqəti gəlir xüsusiyyəti daşıyır.

Dövlətin borclanma imkanları ölkənin mal və kapital bazarlarınının strukturu ilə yaxından əlaqəlidir. Ölkənin iqtisadi göstəriciləri, likvidlik və maliyyə təşkilatlarınının fəaliyyəti borclanma imkanlarına birbaşa təsir edir.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi təsirləri. Maliyyə siyasətinin effektivliyi zamanla dəyişiklik göstərmişdir. Belə ki klassik iqtisadçılara görə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi yersiz idi. Ancaq 1992-ci il böhranından sonra Keynesin nəzəriyyəsi çərçivəsində, dövlət iqtisadi həyatı idarə etmək baxımından önəmli funksiyaları üzərinə götürmüşdür. Bu funksiyalar arasında iqtisadi inkişafın və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, ədalətli gəlir bölgüsü kimi mühim məqsədlər yer almışdır. Bu tarixdən etibarən maliyyə siyasətinin əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Bu fikrin əksinə Neoklassik iqtisadçıların nəzəriyyəsinə görə, iqtisadi böyümə üzərində uzun müddətdə maliyyə siyasətinin effektivliyi az idi və maliyyə siyasətinin məhdudlaşdırılması lazım idi.

Vasitələrin məqsədləri bənzər olsa da iqtisadiyyata təsir etmə baxımından fərqlidirlər. Maliyyə siyasəti dövlət xərcləri və investisiyalar ilə inkişafı təmin edərkən, tətbiq edəcəyi borclanma və vergi siyasəti dövlətə gəlir mənbəyi yaratmaqdadır.

Araşdırmada görülür ki, vergilərin iqtisadiyyat üzərindəki təsirləri bir-birindən də fərqlidir. Bu səbəblə vergilərin səviyyəsi qədər quruluşu da önəmlidir. Vergilər dolaylı və birbaşa olaraq ayrıldıqda, birbaşa vergiləri dövlətin faktiki gəlirlər və sərvət üzərindən tutulan vergilər olaraq adlandırmaq olar. Bunların arasında gəlir vergisi, mənfəət vergisi və sərvət vergisini göstərə bilərik.

Vergi dərəcələrində artışı iqtisadi təsirləri müxtəlif cür ola bilər. Bu təsir əsasən satın alma gücünün azalması ilə özünü göstərəcəkdir. Vergi dərəcələrindəki artımdan ötürü vergi ödəyicisi əvvəli gəlir səviyyəsini qorumaq üçün boş zamanlarında daha çox çalışacaqdır. Buna verginin gəlir təsiri də deyilir. Lakin bu

tam əksinə də ola bilər. Vergi dərəcələri çox yüksək olduğu üçün ödəyici heç işləməməyi də seçə bilər.

Vergilərin miqdarındakı azalma və vergi güzəştlərinin də təsirlərini bu şəkildə sıralamaq olar:

- Şəxslərin xərcləyəbiləcəyi gəliri artıraraq investisiyanın maliyyətini aşağı salır və investisiyanın mənfəət normasını artırır,
- Vergi üçün ayrılan fondların investisiya və islehlaka meyl etməsini təmin edir,
- İntestisiyaların həcmi genişləndirir.

Birbaşa vergilərin bir başqa növü olan mənfəət vergisinin də qısa və uzun müddətdə fəqli təsirləri mövcuddur. Mənfəət vergisi şirkətlərin investisiya qərarlarında mühim yer tutur. Ölkədə bəzi sektorlara edilən vergi güzəştləri bu sahənin inkişafına stimül verir.

Dolayı vergilər isə mal və xidmət üzərindən alınan vergilərdir. Dolayı vergilər yığımların artması, istehlakın azalması, valyutaya qənaət ediləsi üzərində effektiv bir vasitə olaraq istifadə edilə bilər. Birbaşa vergilər də iqtisadiyyata yön vermə baxımından təsirli vasitədir. Əsas olaraq vergi güzəştləri, məşğulluq, milli gəlir, istehsal üzərində artıma səbəb olarkən, stimülverici vergi siyasəti isə investisiya və istehsalın artımına səbəb olur.

İqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən maliyyə siyasətinin rolu. Maliyyə siyasətinin vasitələri böhran zamanı effektiv bir şəkildə istifadə edilə bilər. Lakin tək başına maliyyə siyasəti təsirli olmaya bilər. Mütləq pul siyasəti ilə koordinatlı bir şəkildə həyata keçirilməlidir.

Böhran dövrlərində maliyyə siyasəti vasitəsilə istehlak və investisiya xərcləri artırılaraq milli gəlir və məşğulluğun yüksək səviyyəsi təmin edilə bilər. Maliyyə siyasətinin tətbiq edilməsi aşağıda göstərilədiyi kimi sıralana bilər:

- İqtisadi böhrana uğurla cavab vermək davamlı böyümə ilə mümkündür.
- İqtisadi böhranın həll yolunda hər zaman makroiqtisadi göstəricilərdəki problemlərin aradan qaldırılması mühim əhəmiyyət kəsb edir.

- İqtisadi böhran subyektlər və firmalar üzərində yayılmışdırsa stimulyerici maliyyə siyasəti həyata keçirmək lazımdır.

Maliyyə siyasətinin tətbiq edilməsinin maliyyə sabitliyini təmin etməsi üçün, bir sıra islahatlar və qanunlar çərçivəsində həyata keçirilməsi lazımdır. Bunlara misal olaraq vergi sistemindəki dəyişiklikləri, büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə bazarlarındakı problemlərin aradan qaldırılmasını göstərmək olar. Maliyyə siyasətinin tam effektiv olması üçün zəmin hazırlanmalıdır.

Maliyyə siyasəti iki şəkildə tətbiq edilə bilər:

1. Avtomatik tənzimləyicilər vasitəsilə
2. İxtiyari siyasətin tətbiq edilməsilə

İqtisadiyyatlarda bəzi avtomatik tənzimləyicilər vardır. Maliyyə siyasətində yer alan avtomatik tənzimləyicilər artan nisbətdə olan vergilər və işsizlik müavinətləridir. İstəyə bağlı siyasət isə dövlət xərcləri, borclanma və vergi dərəcələrindəki dəyişikliklərdir. Araşdırmalara görə ixtiyari bir şəkildə həyata keçirilən siyasət uzun müddətdə çox effektiv olmadığı üçün tətbiq edilməsi çox da məqsədə uyğun deyil. Hər nə qədər müdaxiləçi anlayış rəğbət görməsə də son illərdə yüksək borclanmanın qarşısını almaq üçün istifadə edilmişdir. Xüsusilə 2008-ci ildə baş verən global maliyyə böhranı zamanı geniş bir şəkildə tətbiq edilmişdir (Bulut C., Süleymanov E., 2015: s.205).

Daha əvvəl də dediyimiz kimi, zamanla dəyişən bir struktura görə maliyyə siyasətinin fərqli tətbiq sahələri ola bilər. Dövlət xərcləri, borclanma siyasəti və vergi siyasəti iqtisadiyyatda yaratdığı təsirə görə müxtəlif cür formalaşa bilər.

İqtisadi böhranlara istiqamətlənmiş dövlət xərcləri siyasəti. Dövlət xərcləri maliyyə siyasətinin mühim alətlərindən biri olub, böhran zamanı effektiv bir şəkildə istifadə edilir. Dövlət xərclərinin miqdarı və yönəldiyi sahələr iqtisadi balansa baxımından önəmlidir. Necə ki inflyasiya dövrlərində tələbi məhdudlaşdırıcı, təklifi artırıcı xərclərə yön verərək, maliyyə qaynaqlarını səmərəli şəkildə istifadə etmək

mümkündürsə, deflyasiya zamanı da tələb-təklif tarazlığına təsir etmək mümkündür.

İqtisadi böhranlara istiqamətlənmiş borclanma siyasəti. İnflyasiya ilə mübarizə zamanı borclanma siyasəti likvidlik artığının bazardan çəkilməsinə əsaslanır. Borc siyasətinin böhran zamanı uğurlu olmasına təsir edən bəzi ünsürlər vardır. Bunlar borclanmanın kimlərdən edildiyi, ixrac ediləcək borc sənədlərinin tipi, borc kağızlarının müddəti, faiz dərəcələri və borcun idarə edilməsi üsullarıdır.

İnflyasiya zamanı tətbiq edilən borclanma siyasəti zamanı iqtisadiyyatdakı pul miqdarının şişkinliyi azaldılaraq, məcmu tələbi məhdudlaşdırma baxımından bir təsir yaradılaraq passiv vəziyyətdəki vəsaitin iqtisadiyyata yönləndirilməsi istənilir.

Maliyyə siyasətinin bir digər vasitəsi olan vergi siyasətinin də böhranlar üzərindəki təsiri danılmazdır. Hətta vergi siyasətinin başlıca vasitə olduğunu deyə bilərik. Böhran zamanı vergi siyasətinin təsirləri müxtəlifdir və geniş bir şəkildə istifadə edilir. Dissertasiyanın üçüncü fəslində iqtisadi böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin rolundan ətraflı bir şəkildə danışılacaqdır.

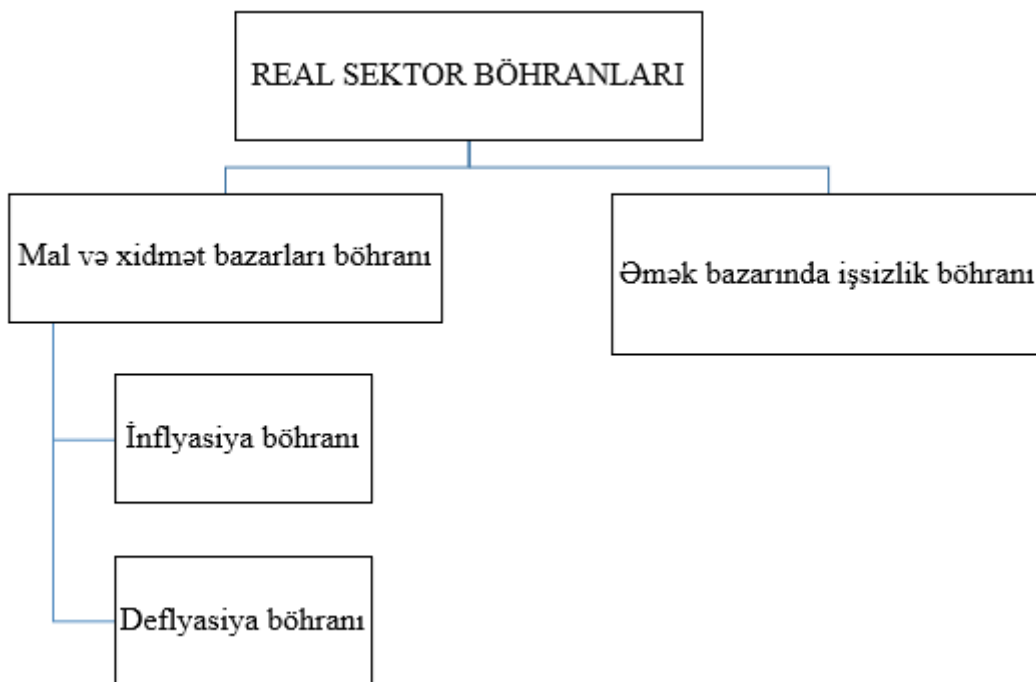
II FƏSİL. İQTİSADI BÖHRANLAR ZAMANI HƏYATA KEÇİRİLƏN VERGİ SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1 İqtisadi böhranın növləri və böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasəti

İqtisadi böhranın növləri. Təsir etdikləri sektorlar baxımından böhranlar, real sektor böhranları və maliyyə sektoru böhranları kimi ikiye ayrılır. Real iqtisadiyyat böhranları, istehsalatda və məşğulluq səviyyəsində azalma olaraq ortaya çıxır. Maliyyə böhranları isə, iqtisadiyyatın real sektoru üzərində fəsadlar yaradaraq və maliyyə bazarlarının fəaliyyətini pozaraq özünü göstərir.

Real sektor böhranları. Real sektor böhranlarını aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Şəkil 3. Real sektor böhranları

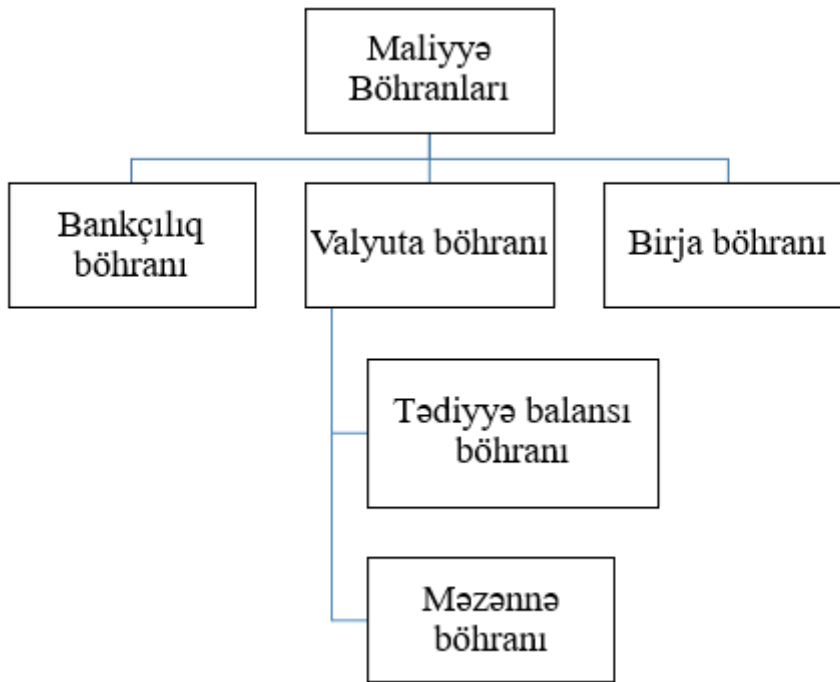
Mənbə: (Bilge O., 2009: s.33)

Real sektor böhranları daha çox mal-xidmət və əmək bazarlarındakı miqdarların dəyişməsi ilə özünü göstərir. Beləliklə real sektor böhranları, Mal-xidmət bazarları böhranı və əmək bazarı böhranı olaraq ikiye ayrılır. Bu dövrlərdə istehsalat həcmində və məşğulluq səviyyəsində ciddi daralmalar yaşanır.

Mal və xidmət bazarları böhranı öz içərisində inflyasiya və deflyasiya böhranlarına ayrılır. İnflyasiya tək başına bir böhran olaraq dəyərləndirilməyə bilər. Qiymətlətin ümumi səviyyəsindəki gözlənilməz ikirəqəmli və daha çox olan artışı inflyasiya böhranı olaraq dəyərləndirilir ki buna “hiperinflyasiya” deyilir. Eyni şəkildə bu deflyasiya üçün də keçərlidir.

Maliyyə böhranları. Maliyyə böhranlarının sxeminə nəzər yetirək.

Şəkil 4. Maliyyə böhranları

Mənbə: (Bilge O., 2009: s.33).

Maliyyə böhranları, valyuta və səhm kimi maliyyə bazarlarındakı şiddətli qiymət dalğalanmaları və ya bankçılıq sektorundakı bankların geri ödənməyən kreditlərin həddindən çox artması nəticəsində yaşanan ciddi iqtisadi problem kimi qiymətləndirmək olar (Bilge O., 2009: s.33).

Maliyyə böhranlarının bəzi təyinedici ünsürləri vardır (Bilge O., 2009: s.33).

Bunlar:

- Zəif makroiqtisadi göstəricilər və yanlış iqtisadi siyasət,
- Maliyyə sahəsindəki infraqstrukturun yetərsizliyi,

- Mənəvi risk və asimmetrik informasiya faktının mövcudluğu,
- Bazardakı kreditorların və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının yanlış hissləri.

Maliyyə böhranı özünü valyuta rezervlərindəki azalma, yuxarı real faiz dərəcələri, aşağı istehsalat səviyyəsi və səhm dəyərindəki azalma ilə göstərir. Bu çərçivədə maliyyə böhranları, pul böhranı, bankçılıq böhranı və borc böhranı olmaqla üç yerə ayrılır.

Pul böhranı. Ədəbiyyatlarda qarşımıza həm pul böhranı həm də valyuta böhranı olaraq çıxır. Valyuta məzənnələrindəki ani bir dalğalanma və sərmayə hərəkətlərindəki kəskin bir dəyişmə nəticəsində ortaya çıxır. Birmənalı olaraq deyə bilərik ki, sabit məzənnə sistemində bazar iştirakçılarının tələblərinin ani olaraq milli valyuta aktivlərindən xarici valyuta aktivlərinə doğru dəyişməsi nəticəsində pul böhranı üzə çıxır.

İqtisadiyyat idarəetmə orqanları ümumiyyətlə pul böhranı ortaya çıxdıqda eyni davranış formasını həyata keçirirlər. Maliyyə sıxıntısı və borc problemi problemdən qurtulmaq istəyən ölkələr, valyuta qazanmaq məqsədilə ya mallarını xarici bazarlarda daha ucuz satır ya da xarici ölkələrdən borclanmanı həyata keçirir. Ancaq bu vəziyyət ölkələri yüksək faiz yükü səbəbindən borc böhranına daşıya bilər, eyni zamanda ölkə xarici siyasi təzyiqlərə də məruz qala bilər.

Pul böhranları, tədiyyə balansı və məzənnə böhranı olaraq ikiyə ayrılır. Tədiyyə balansı böhranı, sabit məzənnə sistemi tətbiq edən ölkələrdəki pul böhranı olaraq görülür. Bu böhranlar valyuta rezervlərinin azalmasının xəbərçisi ola bilər. Üzən məzənnə tətbiq edən ölkələrdə görülən məzənnə böhranı isə rezerv azalmasından çox məzənnə dalğalanmalarına diqqət çəkir.

Bankçılıq böhranı. Likvidlik böhranı olaraq da tərif edilən bankçılıq böhranları, ticarət banklarının borclarının müddətinin uzadılmaması və ya müddətsiz depozitlərdəki ani bir geri çəkilmə tələbini qarşılaya bilməməsinin nəticəsi olaraq likvidlik problemi ilə qarşı-qarşıya qalması və ardından iflas etməsi halını ifadə edir.

Bankçılıq böhranlarının bir çox səbəbi ola bilər. Ancaq diqqət çəkən əsl səbəb gec həyata keçirilən islahatlardır. Tək bir bankda olan böhranın yanlış idarəetmədən qaynaqlıdığı düşünülür lakin, böhran bir çox bankda eyni zamanda baş verirsə struktur problemindən söhbət gedir deməkdir. Bankçılıq böhranları sonrasında tədiyyə balans böhranına və pul böhranına yol açabilir.

Birja böhranı. Maliyyə böhranlarından sonuncusu olan birja böhranı, birjada fəaliyyət göstərən qiymətli kağızların qiymətlərindəki anormal enişlər olaraq dəyərləndirilir. Birjanın yüksəliş keçməsi, iqtisadiyyata olan inamı, iqtisadiyyatın müsbət bir artıma doğru getdiyini göstərəkən, birjadakı böyük itkilər isə iqtisadiyyatda bəzi şeylərin doğru getmədiyini göstərir.

Borc böhranı. Ölkələr üçün vacib problemlərdən biri də xarici borc böhranıdır. Xarici borc böhranı, bir ölkənin xarici borcunun gərək dövlət gərəkə də özəl sektor tərəfindən ödənməməsi halında ortaya çıxır. Xarici borc krizisində alınan borcların səmərəli sahələrdə dəyərləndirilməməsi, bu borcların maliyyələşdirilməsində geri ödəmə problemləri yaşanır.

Borc böhranlarında üzərində durulan məsələlərdən biri də kredit reyting agentliklərinin ölkə qiymətləndirməsi və IMF – dən alınan kreditlərin miqdarıdır. Buna görə reyting agentliyinin bir ölkənin borclarını geri ödəyə bilməyəcəyini açıqlaması ya da ölkənin IMF limitinin 100 % - ni tükətməsi bu ölkədə borc krizisinin başladığını göstərir.

Böhranın ortaya çıxma səbəbləri, təsir etdiyi sahələr və iqtisadiyyatda ortaya çıxardığı problemlər çərçivəsindən bir-birindən fərqli olub, bu böhranlara tətbiq ediləcək siyasət də fəqlilik göstərə bilər.

İqtisadi böhranlara istiqamətlənmiş vergi siyasəti. Maliyyə siyasətinin böhran şəraitində tətbiq edəcəyi ən mühim vasitələrdən biri vergi siyasətidir. Vergi maliyyə siyasətinin bir vasitəsi olmaqla yanaşı, bir sıra iqtisadi nəticələr də ortaya qoyur.

Vergi siyasəti ilə böhranlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Vergi siyasəti böhran əvvəlində, böhran dövründə və sonrasında təsir göstərməklə birlikdə özü də

böhrandan təsirlənə bilər. Böhran sonrasında vergi strukturunun dəyişməsi nəticəsində, dolayı vergilərin ümumi vergi gəlirlərindəki payının birbaşa vergilərə görə artması, cari vergi gəlirlərinin təxmin edilən vergi gəlirlərindən az olması kimi hallar baş verə bilər.

Vergi sistemi, vergi idarəsi, vergi qanunları və vergi yurisdiksiyasını əhatə edən bir konsepsiyadır. Vergi siyasətinin effektiv olması üçün hər üç ünsürün də doğru işləməsi vacibdir. Xüsusilə tətbiq ediləcək siyasətin dünyadakı dəyişmələrlə birlikdə dəyərləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi böhranların dəf edilməsi və bazarların yenidən canlandırılması üçün vergi siyasətindəki dəyişikliklərin başında vergi dərəcələri gəlir. Vergiləndirmədə dərəcələrin hansı şəkildə olması həm sosial-iqtisadi təsirlər həm də, vergi dərəcələrinin tariflərinə görə dəyişkənlik göstərə bilər.

Böhran dövrlərində bəzi vergilər avtomatik tənzimləyici vəzifəsi görərkən bəzi vergilər də istəyə bağlı tətbiq edilir.

Pul böhranı baş verdikdə ölkələr vergi dərəcələrini tənzimləmək üçün çalışırlar. Bu zaman əgər iqtisadiyyatda inflyasiya ilə mübarizə aparılırsa, vergi dərəcələri artırılır. Vergi dərəcələrinin artırılması nəticəsində iqtisadiyyatda olan pul kütləsi azaldılır, Belə deyə bilərik ki istehlakçıların xərcləyəbiləcəyi gəlirin miqdarı azaldılır.

İnflyasiya dövrlərində vergi yükünü artırmaq və vergi ödəyicilərinin xərcləyəbiləcəyi gəliri azaltmaq doğru bir siyasətdir. Lakin tam əksinə durğunluq dövrlərində vergi dərəcələrini artırmaq yerinə aşağı salmaq daha məqsədə uyğundur. Çünki azaldılan vergi dərəcələri özünü istehlak xərclərindəki artımla göstərəcəkdir.

İqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün tətbiq edilən vergi siyasətində diqqət edilməsi gərəkdir bəzi ünsürlər vardır.

Bunların başında vergi ödəyicilərinin vergi yüklərinin artması qarşısında göstərəcəyi reaksiya və iqtisadi davranışlarıdır. Bununla yanaşı vergi sistemində nə cür bir yeniliyin olacağı, böhranın milli gəlir bölgüsündə hansı təbəqələrin lehinə

dəyişəcəyi ağırlığın dolayı yoxsa birbaşa vergilərə düşəcəyi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2.2 İqtisadi böhranlar zamanı tətbiq edilən vergi siyasətinin beynəlxalq təcrübəsi

Dünya iqtisadiyyatı tarixinə baxdıqda çox sayda iqtisadi böhran dövrlərinin sovuşdurulduğu görülür. Hər nə qədər böhranlar quruluşları, təsir sahələri nəticələri baxımından fərqlənsə də bu ünsürlər, ölkələr üçün hər zaman bir təhlükə yaratmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslində bəhs edildiyi kimi böhranlar çox fərqli səbəblərlə ortaya çıxıb bilər. Təsir sahələri də ortaya çıxdığı bazara və ya tsikla görə fərqlilik göstərə bilər. 1990-cı ildən sonra yaşanan böhranlar araşdırıldıqda, xüsusilə İEOÖ – də baş verən böhranların çıxış nöqtəsində qloballaşmanın və azad bazar iqtisadiyyatına keçiş sınaqlarının olduğu görülür. İnkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələr, iqtisadi böyüməni tamamlamaq və dəyişən iqtisadi həyata uyğunlaşmaq üçün, tətbiq etdikləri siyasət sonrasındakı iqtisadi böhranlarla üzləşmişdir. Bu böhranların ortaya çıxmasında ölkələrin struktur problemlərilə yanaşı azad bazar iqtisadiyyatının daşdığı risklərin də təsiri vardır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən son iki böhrana nəzər yetirdikdə, bu böhranlarda qloballaşmanın təsirinin çox olduğu və bundan ötürü böhrandan təsirlənən ölkə sayının regional bir böhrana görə daha çox olduğu görünür. Bu böhranların bir başqa əhəmiyyətli nöqtəsi də böhrandan təsirlənən ölkələr arasında inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrin də olmasıdır.

Araşdırmanın bu bölməsində, dünya iqtisadiyyatında 1990-cı ildən sonra baş vermiş iqtisadi böhranların səbəblərinə, təsirlərinə və bu böhranlara qarşı tətbiq edilən vergi siyasətinə nəzər yetiriləcək. Ölkələrin böhran dövrlərində tətbiq etdiyi vergi siyasəti quruluşuna və növünə görə fərqli ola bilər. Bəzi ölkələr daha çox pul siyasəti ilə həll etməyə çalışır, bəzi ölkələr isə hər iki siyasətin vasitələrini eyni zamanda istifadə edir. Araşdırmada ölkələrin vergi siyasətinə hansı nisbətde yer verdiyi, vergilərin hansı iqtisadi təsirlərinin istifadə edildiyi və vergi siyasətindən gözlənilən hədəflərə hansı dərəcədə çatıldığını ətraflı bir şəkildə əhatə olunacaq.

1997 Asiya böhranı, təsirləri və tətbiq edilən vergi siyasəti.

1997-ci ildə Asiyada baş verən böhranın səbəblərini yaxşı başa düşmək üçün böhrandan əvvəl regionun iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat veriləcək və böhranın təsiri araşdırılacaqdır. Ancaq bu nöqtədə ən vacib məsələ, böhran dövründə tətbiq edilən vergi siyasətidir. Bu səbəblə böhran dövründə tətbiq edilən vergi siyasəti diqqətlə araşdırılacaqdır.

Böhrandan əvvəl Asiya ölkələrinin iqtisadi vəziyyəti. 1990-cı illərdə inkişaf etmiş Şərqi Asiya ölkələri arasında Cənubi Koreya, Honq Konq, Tayvan, Sinqapur kimi ölkələr var idi. Bu ölkələr eyni zamanda dünya iqtisadiyyatında sürətli böyüməsi səbəbilə “Dörd Pələng” olaraq da adlandırılırdı. Bu ölkələrin xaricində qısa müddətdə böyük rəfah artımı yaşayan digər ölkə iqtisadiyyatları isə, Yaponiya, Malaziya, İndoneziya və Tailanddır. Asiya pələngləri adlandırılmalarının başlıca səbəbi isə, bu ölkələrin, xarici kapital çəkmə və bu kapitalı səmərəli istifadə edərək, daxili investisiya, məşğulluq, xarici ticarət və milli gəlir səviyyələri üzərində çox müsbət yüksəlişini təmin etməsidir (Bilge O., 2009: s.68).

Xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra bir çox Şərqi Asiya ölkəsi hərbi xərcləri azaldaraq sənaye, stimullaşdırıcı və ixracat siyasətini mənimsəyərək, ucuz işçi qüvvəsi ilə sürətli bir iqtisadi artıma nail olmuşdular. İqtisadiyyatda rəqabət gücünü artıran bu ölkələr “Asiya Möcüzəsi” nin bünövrəsini qoydular.

Asiya ölkələrinin böhrandan əvvəlki dövrü araşdırıldıqda əhəmiyyətli dərəcədə makroiqtisadi tarazlığın pozulmadığını görürük. Əksinə iqtisadiyyatçılar, Asiya ölkələrinin çox zəif bir iqtisadi vəziyyətdən və işsizlikdən orta hesabla 8-9 % -lik bir böyümə ilə gəldikləri yeri təəcüblə izləyirdilər (Bilge O., 2009: s.68).

Asiya ölkələrinin iqtisadi inkişafında dövlət dəstəyinin rolu böyükdür. Böhrandan əvvəlki dövrdə idarəçilər müəyyən sənaye sahələrinin inkişafında xüsusi rol oynamış, stimulaşdırılan sektorlara vergi güzəştləri tətbiq edilmiş və subsidiyalar verilmişdir. Eyni zamanda dövlət dəstəyi bankların özəl sektora verdiyi kreditlərin də nisbəti artırmışdır. Asiyada 1990-1996 dəründə, özəl sektora ticarət banklarının verdiyi kreditlərin ÜDM-yə nisbəti Filippində 151 %, Tailandda 58 %, Malaziyada

31 %, İndoneziyada 10 %, Koreyada isə 11 % nisbətində olmuşdur. (Bilge O., 2009: s. 69).

Böhrandan əvvəlki illərdə İndoneziya, Cənubi Koreya, Malaziya, Filippin və Tailand kimi ölkələrə sürətlə axan xarici kapital yavaş-yavaş gələn böhranın xəbərçisi idi. Beləliklə milli valyutasını ABŞ dollarına sabitləyən ölkələrə həm Qərb, həm də Yaponiya kapitalı axın edir və belə bir sərmayə bolluğu əvvəlcə maliyyə sistemində manipulyasiya ilə effektivliyin düşməsinə və sonra daşınmaz əmlak qiymətlərinin həddindən artıq şişməsinə səbəb olmuşdur. Bu hadisələrin ardından 1997-ci ilin may ayında Tailandda ortaya çıxan və qısa müddətdə bütün regiona yayılan maliyyə böhranı, bu uğur hekayəsinin bir anda ictimai süquta çevrilmişdi. Kapital bazarlarına olan inamın azalması ilə başlayan böhran, ölkə valyutalarının sürətlə dəyər itkisinə məruz qalmasına səbəb olmuşdur (Samur C., 2015: s.124).

Asiya böhranının səbəbləri. Asiya böhranının səbəblərini daxili və xarici olaraq iki yerə ayırmaq lazımdır. Daxili səbəblər, ölkələrin maliyyə bazarlarının azad bazar iqtisadiyyatı çərçivəsində effektiv işləyəcək və bazar iştirakçılarında tam və doğru zamanda informasiya çatdıracaq quruluşdan uzaq olmalarıdır. Xarici səbəblər isə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının bu ölkələrdəki ümumi gedişatı görməsinə baxmayaraq hələ də fond ayırmağa davam etməsidir (Alp A.,2002: s.167).

Şərqi Asiya böhranı əsas etibarilə makroiqtisadi göstəricilərin aşağı olması səbəbindən deyil, böyük nisbətdə maliyyə sistemindəki zəif nöqtələrin və idarəetmədəki xətalara nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Belə ki baş verən böhranın əsas səbəblərindən biri kimi maliyyə sektorundakı struktur problemlər diqqəti cəlb edir. Bütün bunlara əlavə olaraq ölkələrdə ixrac məhsullarının get-gedə bahalaşması səbəbilə ixracatın azalması, tədiyyə balansının böyük kəsrlər verməsi milli valyutaların devalvasiya edilməsinə səbəb oldu.

Asiya böhranının ilk tətikləyicisi olaraq 1994-cü ildə Çinin milli valyutası olan Yuanı 30 % nisbətində devalvasiya etməsi və 1995-ci ildən etibarən ABŞ dollarının sürətlə dəyər qazanması nəticəsində qonşu ölkələrin rəqabət güclərini itirməsi

göstərilir. Böhranın kulinimasiya nöqtəsi isə 2 iyun 1997-ci ildə Tailandın milli pul vahidi olan Tailan Bahtını devalvasiya etməsi oldu. Spekulyativ hərəkətlər daha sonra digər ölkələrə də yayılmış və sırası ilə İndoneziya, Malaziya, Filippin və Cənubi Koreya da böhranın mərkəzinə doğru irəliləmişdir.

Bütün pul vahidləri dəyər itirdiyi anda İMF-dən 17 milyard dollar borc alan Tailand hökuməti, böhranın qarşısını ala bilmədiyi üçün qısa müddətdə istefasını vermişdir (Bilge O., 2009: s.72).

Böhran digər ölkələr üçün də çox fəqli deyildi. Ölkələrdə banklar ardı-sıra iflas etməyə başlamışdı. Bu zaman İMF böyük bir bərpa paketi olaraq sadəcə C.Koreya, Tailand, və İndoneziya üçün 114,2 milyard dollarlıq vəsait təmin etmişdir. Ancaq bəzi iqtisadçılara görə İMF-nin kredit siyasəti, ölkələri və özəl sektoru daha çox risk almağa şövq etmiş və maliyyə intizamsızlığına səbəb olmuşdur (Samur C., 2015: s.124).

Əsas etibarlı ilə böhranın fəsadları yayılaraq davam edirdi. Xarici fondların ölkədən geri çəkilməsi ilə başlayan təşviş, məzənnələrin dəyərinin düşməsiylə birlikdə xarici kapitalın ölkədən çıxmasını sürətləndirmişdi. “İsti pul axını”-nın sürətlə ölkədən xaric olması, likvidlik problemi ilə birlikdə faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət bir çox yüksək gəlirli firmaya mənfi təsir etmişdir.

Asiya böhranının iqtisadi təsirləri. Maliyyə sektorunda başlayan və daha sonra digər sektorlara yayılan Asiya böhranı demək olar ki hər ölkədə özünü valyuta məzənnələri üzərindəki spekulativ hərəkətlər şəklində göstərmiş və əlaqədar ölkələrin pul vahidlərinin xarici pul vahidi qarşısında ciddi dəyər itkisinə səbəb olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə Asiya ölkələrinin böhran dövründə valyuta məzənnələri və fond birjası indekslərindəki eniş açıq bir şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəldə göstərilən məlumatlara əsasən, valyuta məzənnələrindəki ən böyük dəyişmə -73.8 ilə İndoneziyada yaşanmışdır. Onu ortalama hesabla -30 % -lik dəyişmələrlə Cənubi Koreya, Tailand, Malaziya və Filippin izləyir. Birjadakı mənfi dəyişmələrdə isə, ilk üç sıranı Cənubi Koreya, Malaziya və İndoneziya tutur.

Cədvəl 1. Böhranın baş verdiyi Asiya ölkələrində valyuta məzənnəsi və birja indeksindəki dəyər itkisi (30.06.1997-08.05.1998)

Ölkələr	Valyuta məzənnələrindəki məcmu dəyişmə	Fond birjası indekslərindəki məcmu dəyişmə
Tailand	-35	-26.8
Malaziya	-33.5	-46.2
İndoneziya	-74	-40
Filippin	-33	-21
Honq Konq	0	-34
Cənubi Koreya	-36.2	-50
Tayvan	-13.9	-9.1
Sinqapur	11.6	-28.5

Mənbə: (Alp A., 2002: s.166)

Böhranın başlamasından sonrakı 6 aylıq dövrdə ölkələrin kredit reytingində böyük və sürətli enişlər yaşanmışdır. Üç böyük reyting agentliyin verdiyi reyting dərəcələrinə görə Tailandın reytingi 4, İndoneziyanın kredit reytingi 5, Cənubi Koreyanın reytingi isə 9 addımın üzərində eniş göstərmişdir.

1979-1996 arası orta hesabla böyümə nisbəti İndoneziya üçün 6.8 %, Malaziya üçün 7.4 %, Cənubi Koreya üçün 8.4%, Tailand üçün 7.5 % ikən, 1998-ci ildən sonra sırası ilə 15.5%, 4.7%, 6.5% və 7 % nisbətində ciddi bir kiçilmə dövrünə girmişdir. (www.tradingeconomics.com).

Ölkə milli pul vahidinin həddinən artıq dəyərlənməsinin səbəb olduğu bir başqa problem də, xarici ticarət balansındakı kəsr olmuşdur. Ölkələrin xarici ticarət kəsrinin ÜDM-ə nisbəti aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Böhran zamanı ölkələrin cari əməliyyatlar hesabının ümumi daxili məhsulun həcminə bölünməsi ilə əldə edilən rəqəmlərə əsasən tərtib edilmiş cədvələ baxaq.

Böhrandakı ölkələrin cari əməliyyatlar hesabına baxdıqda ən böyük kəsrin Malaziyada yaşandığı görülür. 1995-ci ildə -8,4 % nisbətində olan xarici ticarət kəstri, böhran ili olan 1997-ci ildə -5,3 % nisbətində olmuşdur.

Cədvəl 2. Böhran dövründə ölkələrin cari əməliyyatlar hesabı / ÜDM (%-lə)

Ölkələr	1995	1996	1997
İndoneziya	-3.3	3.5	2.8
Cənubi Koreya	-1.9	-4.9	-2.4
Malaziya	-8.5	-5	-5.4
Sinqapur	-4.5	-4.8	-5.3
Tailand	-8	-8	-4

Mənbə: (<https://tradingeconomics.com/country-list/gdp-growth-rate>). Bəzi hesablamalar müəllif tərəfindən aparılmışdır

Qısacası, 1997 iyulunda başlayan Asiya böhranı, xüsusilə böhrana girən iqtisadiyyatlarda, iqtisadiyyatın daralmasına, şirkətlərin və firmaların iflas etməsinə, birjalara çökməsinə, işsizliyin artmasına və beynəlxalq səviyyədə ixracatın azalmasına səbəb olmuşdur.

Böhrana qarşı tətbiq edilən vergi siyasəti. Böhrandan ən çox təsirlənən Cənubi Koreya, İndoneziya və Tailand kimi ölkələrdə İMF tərəfindən maliyyə sektoru islahatlarına istiqamətlənmiş birgə proqramlar təklif edilmişdir. Proqramların struktur islahatları hissəndə, iflas etmiş maliyyə təşkilatlarının bağlanması, varlığını davam etdirə biləcək qurumların yenidən bərpası, maliyyə yoxlamalarının gücləndirilməsi hədəflənmişdir.

İMF-nin Asiya böhranını həlli üçün makroiqtisadi göstəricilərdəki balanssızlığın düzəldilməsini hədəfləyən təklifləri ümumi olaraq standart sabitlik proqramından ibarətdir. İMF əvvəlcə maliyyə sahəsindəki intizamı təmin edəcək siyasətə yönəlmişdir. Bu siyasət büdcə kəsrlərinin bağlanması, dövlət xərclərinin azaldılması, və vergilərin artırılmasıdır. Ancaq İMF, əsasən qiymət sistemində kənarlaşmalara səbəb olduğu üçün bribaşa vergilərə keçilməsinə tərəfdar olunmasına baxmayaraq, proqramdan qısa müddətdə nəticə əldə etmək üçün dolayı vergilərə ağırlıqlı olaraq yer verilmişdir.

Vergi dərəcələrinin artırılmasının yanında, kapital hərəkətlərinin də yenidən nəzərdən keçirilməsi gündəmə gəlmişdir. Bu çərçivədə mobil portfel investisiyalarından əldə edilən gəlirdən vergi tutulması məqsədə uyğun görülmüşdür.

Ayrıca proqramda maliyyə təşkilatlarının yoxlama və nəzarətlə beynəlxalq standartlara çatdırılması, hökumət və özəl sektor arasındakı çox yaxın əlaqənin kəsilməsi kimi ümumi siyasət də yer almışdır.

Asiya böhranı səbəbləri və təsirləri baxımından qiymətləndirildikdə tətbiq edilən vergi siyasəti aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 3. Asiya böhranına ümumi baxış

Böhranın növü	Səbəbləri	Təsirləri	Vergi siyasəti
Maliyyə böhranı / Pul böhranı	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ölkələrin liberal iqtisadiyyata keçidinin zəif olması 2. İdarəedilməyəcək dərəcədə kapital axını 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Məzənnə və birja indeksləri düşmüşdür 2. Ölkə pul vahidləri dəyər itirmişdir 3. Kredit reytingləri enmişdir 4. İşsizlik artmışdır 5. Ticarət həcmi azalmışdır 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sərt vergi siyasəti tətbiq edilmişdir 2. Dolayısı vergilərə üstünlük verilmişdir 3. Kapital hərəkətlərinin vergiləndirilməsinə istiqamətlənmiş yeni vergilər

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən də görüldüyü kimi tətbiq edilən vergi siyasəti daha çox böhranın mənbəyinə və təsirlərinə istiqamətlənmişdir. Xüsusilə böhranın əsas səbəblərindən ən birincisi olan kapital axınlarına qarşı yeni vergilərin qoyulması planlaşmışdır.

İMF-nin tətbiq etdiyi bu proqrama qatılmayan tək ölkə Malaziya özünün böhran proqramını tətbiq etmiş və digər ölkələrə nəzərən daha yaxşı nəticə əldə etmişdir.

1998 Rusiya böhranı, təsirləri və tətbiq edilən vergi siyasəti. Qonşu ölkə Rusiyada baş verən böhranın tətbiq edilən vergi siyasəti baxımından araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəblə bu bölmədə 1998 Rusiya böhranı araşdırılacaqdır.

Böhrandan əvvəl Rusiyanın iqtisadi vəziyyəti. Dünya iqtisadiyyatında Şərqi Asiya böhranının şoku yaşanarkən, 1998-ci il Avqust ayında Rusiyada milli pul

vahidi olan Rublun devalvasiya edilməsi və hökumətin fəvqəladə hal elan etməsi ilə birlikdə yeni bir maliyyə böhranı yaşanmağa başlandı.

Rusiyada 1998-ci ildə Rublun çökməsi ilə ortaya çıxan böhran, klassik bir valyuta böhranı idi. Dövlət və özəl sektor xərclərindəki davam etdirilməyəcək həddə çatan artım, valyuta məzənnəsinin çökməsinə səbəb olmuş və Rusiya 1994-cü ildən sonra ikinci dəfə valyuta böhranı ilə qarşılaşmışdır. Bu baxımdan Rusiya böhranının maliyyə böhranı olduğu aydın şəkildə görünür. Eyni zamanda pul böhranı ilə birlikdə borc böhranı da yaşanırdı. Böhrandan əvvəli iqtisadi dövrdə Rusiya iqtisadiyyatının ciddi bir struktur və siyasi baxımdan dəyişdiyini gürürük. 1991-ci ildə Sovet rejiminin dağılması ilə başlayan liberallaşma və demokratikləşmə mərhələsində vacib iqtisadi islahatlar həyata keçirilirdi. Ancaq iqtisadi sistem tam olaraq sağlam bir quruluşa qovuşdurulmamışdı. Belə ki, 1991-ci ildə yaşanan krizis anında Rusiyada bir çox fabrik və xırda müəssisənin bağlanması, istehsalatda və xüsusilə ilkin tələbat mallarında qıtlığa səbəb olmuşdu. Bu dövrdə ölkə həm struktur problemlərlə mübarizə aparır həm də, yeni bir iqtisadi sistemə keçməyə çalışırdı.

1992-ci ildən etibarən iqtisadiyyatda başda məzənnə və faizlər olmaqla, bütün qiymətlər sərbəst buraxılmışdı. Rusiya rublu dönərli hala gətirilmiş, bankçılıq sektorunda özəl sektorun fəaliyyət göstərməsinə və xarici sərmayədarların Rus maliyyə bazarlarında daxil olmasına icazə verilmişdir. İkinci mərhələdə isə dövlətin iqtisadiyyata təsir qüvvəsi azaldılmış və özəlləşdirmə fəaliyyətləri başlamışdır.

1992-ci ildən etibarən tətbiq edilən iqtisadi siyasətin ən vacib uğuru, yükkək inflyasiya dərəcələrinin endirilməsi olmuşdur. 1991-ci ildə 2500% - ə qədər çıxan inflyasiya, tətbiq edilən siyasət nəticəsində 1995-ci ildə 131%, 1996-cı ildə 22% və 1997-də təqribən 10% nisbətində olmuşdur. Lakin kölgə iqtisadiyyat və büdcə gəlirlərinin aşağı olması ciddi problemlər olaraq qalırdı. (<https://tr.tradingeconomics.com/country-list/inflation-rate>).

Böhranın əsas səbəbləri və yayılması. Rusiyada 1997-də başlayan iqtisadi problemlər, 1998 avqustda ağırlaşmağa başlamış və 17 avqust 1998-də rublun

devalvasiya edilməsi, məzənnə üzərindən kapital hərəkətlərinin məhdudlaşdırılması və 90 günlük fəvqəladə hal elan edilməsi iqtisadi böhranın bünövrəsini qoymuşdur.

Halbuki, Rusiya hökuməti bütün mənfi hallara baxmayaraq Rublun dəyərini qorumaq üçün mübarizə etmiş və bu mövzuda bildirişlər verərək bazarı stabilləşdirməyə çalışmışdır. Hətta 1997-ci ilin başından etibarən, yaşanan çox böyük xarici kapital çıxışı qarşısında MB, dövlətin istiqraz faiz dərəcələrini yüksəldərək Rublun çöküşünün qarşısını almaq istəmiş ancaq IMF, bu vəziyyəti iqtisadi artım və büdcə kəsri üçün uyğun görməmişdir.

Keçid dövründə yaratdığı təsirlərin yanı sıra Rusiyanın daxili dinamikalarından qaynaqlanan bir sıra problemlər də böhranı sürətləndirən ünsürlər olaraq qarşımıza çıxır.

Bu problemləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar (Topallı N., 2006: s.7) :

- Sovet ittifaqının dağılması,
- İnflyasiya dərəcəsi,
- Kölgə iqtisadiyyat,
- Nəzarətsiz bankçılıq sistemi,
- Təsirli olmayan vergi siyasəti,
- Xarici ticarət və tədiyyə balansı,

Daxili problemlərlə yanaşı Asiya böhranı səbəbilə dünya əmtəə qiymətlərində yaşanan eniş, neft məhsulları, taxta-şalban məhsulları və qızıl kimi Rusiyanın vacib gəlir mənbəyi mallarının qiymətinin düşməsinə və Rusiyanın ciddi bir gəlirdən məhrum olmasına səbəb olmuşdur. Rusiya böhranının maddi problemlərinin mənbəyində vergi sistemindəki pozuntular, vergi toplamadakı əlverişsizlik, şəxslərin vergidən yayınması və bir sıra büdcə fondlarının istifadəsindəki nəzarət problemi dururdu (Topallı N., 2006: s.71).

Rusiya hökumətinin bu struktur problemləri həll etmək və bazar iqtisadiyyatına təkan vermək üçün lazım olan islahatları zamanında etməməsi, valyuta rezervlərinin aşağı səviyyədə olması, iqtisadi artım və sənaye sahəsində istehsalı təmin edəcək hər

hansı bir hökümət proqramının olmaması böhranın şiddətini artıran faktorlar arasındadır.

Bütün bu problemlərin ardından maliyyə bazarlarındakı çalxantılar başlamış, şirkət və bank iflasları ard-arda meydana gəlmişdir. Hökümətin gömrük divarlarını yüksəltməsi isə idxal məhsullarının miqdarında azalmalara yol açmışdır. Ancaq devalvasiyadan sonra, Rusiyanın idxalı azaltmaq üçün gətirdiyi məhdudiyətlərin, istehsal və investisiyalara mənfi şəkildə təsir edəcək olması, işsizliyin artması kimi sosial problemlərə istiqamətlənmiş narahatçılığı da artırmışdır.

Böhranın iqtisadi təsirləri və ölkədəki miqyası. 1998-ci ildə ortaya çıxan böhran Rusiya Federasiyasının maliyyə bazarlarında və iqtisadi quruluşunda mühim təsirlər yaratmışdır.

Bu müddətdə Rusiyanın ən vacib problemlərindən biri ümumi borc yüküdür. Rusiyanın təxminən 140 milyard dollar xarici borcu və 70 milyard dollar xəzinə bonusu olmaqla cəmi 200 milyard dollar borcu var idi. Cəmi borcun isə ÜDM-ə nisbəti təxminən 42 % idi. Əsas problem qısamüddətli borcların çox yüksək olması idi (www.tradingeconomics.com) .

Böhran zamanı böyük problem yaradan və höküməti ən çox məşğul edən məsələlərdən biri də inflasiya dərəcələri olmuşdur. Eyni zamanda iqtisadi artım və işsizlik də böhrandan təsirlənmişdir. Aşağıdakı cədvəldə Rusiyanın 1994-1998 illəri üçün iqtisadi böyümə və inflyasiya dəyərləri göstərilmişdir.

Cədvəl 4. Rusiya Federasiyası böyümə və inflyasiya dəyərləri (1994-1998)

	1994	1995	1996	1997	1998
Cari ÜDM (milyard \$)	278	358	440	451	435
Real ÜDM (artım %)	-12.5	-4	-2.7	0.9	-1
İnflyasiya	225	132	23	12	6.9
İşsizlik	7	8.9	9	9.4	9

Mənbə: (<https://tr.tradingeconomics.com/russia/gdp>).Bəzi hesablamalar müəllif tərəfindən aparılmışdır.

Rusiya Federasiyasının əsas makroiqtisadi göstəricilər olan cari ÜDM, real ÜDM, inflyasiya və işsizlik əmsalları əsasında tərtib edilmiş cədvələ nəzər yetirək.

Böhrandan əvvəlki dövrdə və böhran ilində Rusiyanın böyümə nisbətində baxıldıqda mənfiyə istiqamətləndiyini görürük. Hər keçən il daha da pisləşən daha bir göstərici də işsizlikdir. 1994-cü ildə 7 % olan işsizlik, 1998-ci ildə 9 % - ə çatmışdır.

1991-ci ildə baş verən böhranda Rusiyada ilkin tələbat mallarında qıtlıq müşahidə edilmiş və 1992-ci ildə qiymətlərin sərbəst buraxılması ilə inflyasiya 2500 % - ə qədər çatmışdır. Ancaq xarici ticarətin sərbəstləşməsi və tətbiq edilən digər siyasətlərin nəticəsində ortalama inflyasiya dərəcəsi 1995-ci ildə 132 % - ə, 1996 - da 23% - ə, 1997-ci ildə isə 12 % - ə qədər düşmüşdür.

Baxmayaraq ki, Rusiyanın dünya ticarəti və iqtisadiyyatı içərisindəki payı Şərqi Asiya ölkələrinə nisbətə daha aşağı olsa da, böhran bütün inkişaf etmiş, ya da inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatlarını vurmuşdur. Şübhəsiz Rusiyanın nüvə silahı gücünə sahib bir ölkə olması və böhranın siyasi bir ölçüdə dəyərləndirilməsi, başda Almaniya və ABŞ olmaqla bütün Qərbi ölkələrini narahatçılığa şövq etmişdir.

Böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasəti. Rusiya böhranına həll yolu axtarırları əhatəsində böhranın dəf edilməsində ikimərhələli plandan ibarət siyasət tətbiq edilmişdir. İlk mərhələdə şirkətlərin borc və vergilərini ödəməyə məcbur edilməsi, yerli sənayeçi və ixracatçıların dəstəklənməsi, 20% nisbətində vergi dərəcəsi tətbiq edilməsi və spirtli içkilərə dövlət monopoliyası yaradılması yer almışdır.

Bu ilkin tədbirlərin yanı sıra mövcut vergi məəcəlləsinin quruluşu da böhran dövründə əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki bəzi firmalara birbaşa və ya dolaylı olaraq həddindən artıq güzəştlər tətbiq edilmiş, nəzarətin zəif olması isə bir çox firmanın vergidən yayınmasına səbəb olmuşdur. Hesablamalara görə Rusiyada proqnoz edilən vergilərin təxminən sadəcə 50% - i toplana bilirdi.

1990-1997 – ci illər arası hər il geriləyərək real olaraq 53 % kiçilən Rusiya iqtisadiyyatını yenidən canlandırmaq istəyən hökumət həll yolunu vergi dərəcələrini artırmaqda tapdılar. Ancaq vergi dərəcələrinin 13 % - dən 60 % - ə yüksəldilməsi gözlənilən effektivliyi yaratmamış, əksinə vergi qaçaqçılığı artmışdı. Bunun səbəbidir ki vergi gəlirlərində nəzərə çarpacaq qədər ciddi azalma var idi. ([http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/RUSYA Krizi ve Turkiye Uzerine Muhtemel Etkileri.pdf](http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/RUSYA_Krizi_ve_Turkiye_Uzerine_Muhtemel_Etkileri.pdf), 2019).

Əslində vergi siyasətindəki problemin, vergi dərəcələrindəki aşağı dəyərlərin olmadığı göründü. Rusiyanın təcili bir şəkildə vergi dərəcələrini aşağı salacaq, ancaq bütün seqmentləri əhatə edəcək şəkildə vergi bazasını genişləndəcək, bütün ödəyicilərə ədalətli bir şəkildə tətbiq ediləcək bir vergi sisteminə ehtiyacı var idi.

Cədvəl 5. Rusiyada ümumi büdcə gəlirləri və büdcə xərclərinin ÜDM-dəki nisbəti (faizlə)

İllər	Büdcə gəlirləri (%)	Büdcə xərcləri (%)
1992	38.4	56.8
1994	35.7	44.9
1995	32	38
1996	32	41.7
1997	32.9	40.5

Mənbə: IMF Worl Economic Outlook 1998,

(<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Financial-Crises-Causes-and-Indicators>)

Yuxarıdakı cədvəldə (Cədvəl 5) göründüyü kimi böhrandan əvvəlki dövrdə Rusiyanın büdcə gəlirləri və xərcləri arasında ciddi bir fərq var. Bu vəziyyət büdcə kəsrinin ölkədə necə böyük bir problem olduğunu göstərir.

Vergi gəlirlərini artırmağa nail olmayan hökumət çarəni bu dəfə də dövlətin büdcə xərclərini azaltmaqda görmüşdü. Bu sayədə büdcə kəsrini bağlamağı güman edən Rusiya, maliyyə böhranını həll etmək məqsədilə IMF və Dünya bankı kimi maliyyə təşkilatlarından, eləcə də digər dövlətlərdən borclanma yoluna getmişdir.

Bütün bu təhlillərin əsasında 1998 Rusiya böhranına ümumi baxış cədvəli tərtib edilmişdir. (Cədvəl 6).

Cədvəldəki vergi siyasətinə nəzər yetirdikdə artan büdcə kəsrini və borc yükünü azaltmağa istiqamətlənmiş sərt vergi siyasətini görürük. Eləcə də vergi sistemini yaxşılaşdıracaq və maliyyə sahəsinin strukturunu gücləndirəcək işlər də görülmüşdür.

Cədvəl 6. Rusiya böhranına ümumi baxış

Böhranın növü	Səbəbləri	Təsirləri	Vergi siyasəti
Valyuta böhranı + Borc böhranı	<ol style="list-style-type: none"> 1. Keçid dövrünün yartdığı təsirlər 2. Rublun dəyərini qorumaq üçün görülmən tədbirlər 3. Maddi və siyasi problemlər 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Borc yükü artmışdır 2. İşsizlik artmışdır 3. İnflyasiyanın qarşısını almaq üçün tətbiq edilən siyasət uğursuz olmuşdur 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sərt vergi siyasəti tətbiq edilmişdir 2. Şirkətlər vergi borclarını ödəməyə məcbur edilmişdir 3. Gəlir vergisinin dərəcələri artırılmışdır 4. Vergi sistemi yaxşılaşdırılmışdır

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tətbiq edilmişdir.

ABŞ İpoteka Böhranı, təsirləri və tətbiq edilən vergi siyasəti. Amerikanın ciddi bir şəkildə təsirləndiyi böhran, bütün dünyanı ağışuna almışdır. Mütləq araşdırılmalı olan bu böhran bütün mərhələləri ilə tədqiq ediləcək.

Böhrandan əvvəl ABŞ-ın iqtisadi vəziyyəti. 2008-ci ilin ikinci yarısında qlobal miqyasa çatan böhranın başlanğıcında ABŞ ipoteka bazarında yaşanan problemlər olmuşdur. Daşınmaz əmlak bazarında olan problemlər, 5 il əvvəl bəzi maliyyə təşkilatlarının kredit reytingi aşağı olan şəxslərə kredit verməsi ilə başlamış və maliyyə sektoru üzərində böyük risk yaratmışdır.

Böhrandan əvvəl Amerikada maliyyə sektoru çox inkişaf etmişdir. 2006-cı ildə Amerikadakı şirkətlərin cəmi mənfəətinin 40 % - i maliyyə təşkilatlarının payına düşürdü. Halbuki 2 il bundan qabaq sadəcə 2 % idi (Neal P. 2008: s.19).

Böhranın iqtisadi təsirləri və miqyası. Böhranın təsiri ilə bəzi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi böyümə nisbəti mənfiyə doğru yönəlmiş, inkişaf etməkdə olan bir çox ölkədə böyümə yavaşlamış, beynəlxalq ticarət zəifləmiş, işsizlik artmış, böhranın qarşısını almaq məqsədilə dövlət iqtisadiyyata daha çox müdaxilə etməyə başlamışdır.

2008-ci ilin 4-cü rübündən etibarən qlobal maliyyə böhranının dünya iqtisadiyyatı üzərindəki təsirləri çox sürətli bir şəkildə ortaya çıxmışdır. Qeyri-müəyyənlik mühiti kredit mexanizminin işləməsinin qarşısını almış, bu vəziyyət real sektorun borclanma imkanlarını məhdudlaşdırmış və borclanma xərclərini də artırmışdır (Əzizov M., 2010: s.435).

Aşağıdakı cədvəldən (Cədvəl 7) də görüldüyü kimi, 2007-ci ildən etibarən dünya ticarət həcmi ciddi mənada daralmışdır. Kiçilmə ilə paralel olaraq baş verən bu daralma həm İEÖ, həm də İEOÖ-də hissedilmişdir.

Cədvəl 7. Dünya ticarət həcmi (faizlə)

İllər	Dünya ticarət həcmi	İxracat		İdxalat	
		İEÖ	İEOÖ	İEÖ	İEOÖ
2005	7,7	6	11	6,3	12,0
2006	9,4	8,5	10	7,4	13,6
2007	7,3	56	9,4	5,5	13,9
2008	2,6	-0,2	5,5	-2,3	7,3
2009	4,2	2,6	7,6	1,2	10,6

Mənbə: World Trade Organization, <https://data.wto.org/>

Böhranın təsirləri sadəcə ticarət həcmi ilə məhdudlaşmırdı. ABŞ-da 2008-ci ilin əvvəlindən 2009 Aprel ayına qədər işsizlik 4,9 - dan 8,9 – a çıxmış, 2009 -cu ilin Mayında pik nöqtə olan 6,6 milyona çıxmışdır. Mart 2009 tarixinə qədər iflas edən firma sayının 130.831 olduğu açıqlanmışdır. Bu rəqəm bir əvvəlki ilə görə 46%, 2007-ci ilə görə isə 81% artım olduğunu göstərir. 2009-cu ilin əvvəlindən Aprel ayına qədər batan bankların sayı 25 ikən, bu rəqəm Yanvar 2009-da 168 olmuşdur. Bu datalar böhranın sadəcə Amerikada nə qədər ciddi miqyasda olduğunu göstərir (<https://tr.investing.com/economic-calendar/unemployment-rate-300>, 2019).

2008-ci ilin ikinci yarısında ABŞ iqtisadiyyatında 2,2 % artım müşahidə olunurdu, lakin bu ildən başlayaraq böyümə dayanmışdır. Bu sadəcə Amerika üçün deyil bir çox Avropa ölkəsi və inkişaf etmiş ölkə üçün də keçərli idi.

Böhran zamanı tətbiq edilən vergi siyasəti. Böhranın başlaması ilə birlikdə bir çox ölkə, böhrana qarşı bir sıra tədbirlər görməyə başlamışdır. Bu tədbirlərdən bəziləri maliyyə siyasətindən, bəziləri də pul siyasətindən ibarət idi.

Mərkəzi Bankların aldığı tədbirlərlə birlikdə, xüsusilə İEÖ-in hökumətləri, vergi güzəştləri və dövlət xərclərindən ibarət geniş maliyyə paketini iqtisadiyyata tətbiq etmişdir (Əzizov M., 2010: s.438).

Amerika isə ilk başda böhranı faiz endirimi ilə dəf etməyə çalışmış, beləliklə bankçılıq sektorunun borclanma xərclərini endirməyi və ipoteka kreditlərindən qaynaqlanan problemləri həll etməyə çalışmışdır. Ancaq bu siyasətdən istənilən nəticə alınmadığı üçün maliyyə siyasətindən ibarət yeni paketlər hazırlanmışdır. Bu paketlərin hazırlanması, Amerikanın böhranı sadəcə pul siyasəti ilə deyil maliyyə siyasətinin də istifadə ediləcəyini göstərir.

Amerika daha əvvəlki durğunluq dövrlərində də maliyyə siyasətinə müraciət etmişdir. 2001-ci ildə hazırlanan vergi islahatları proqramı ilə tətbiq edilən vergi güzəştləri nəticəsində şəxslərin gəlirlərində artımlar yaşanmışdır. Təmin edilən bu güzəştlər ilə əldə edilən gəlirlərinin istehlak xərclərinə ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Miçiqan Universitetinin apardığı araşdırmaya əsasən vergi güzəştləri şəxslərin gəlirlərində 1,9 % artımı təmin etmiş lakin, istehlak xərcləri sadəcə 0,2 % artmışdır.

Bu siyasətdən təxminən 7-8 il sonra ABŞ böhranla birlikdə yeni vergi islahatı aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Prioritet olaraq, bir sıra aksiz vergisi və gəlir vergisində güzəştlər edilmiş və ya mövcud güzəştlər daha da artırılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən vergi güzəştləri ilə əvvəlcə şəxslərin xərcləyə biləcəyi gəlirin artırılması hədəflənmiş və birbaşa vergi dərəcələri endirilmiş, investora edilən güzəştlərlə iqtisadiyyata stimül verilmişdir. Tədbirlər planı ilə birlikdə bu

qrupların əllərində qalan xalis xərclənəbiləcək gəlirin artımı hədəflənmiş və bu gəlirin xüsusi istehlaka istiqamətlənməsi planlaşdırılmışdır.

Böhrandan çıxış yolu olaraq maliyyə siyasətinin rəhbər tutulması xüsusilə IMF tərəfindən də vurğulanmışdır. Belə ki pul siyasətinin qısa müddətdə səmərəli olmayacağı, əsas problem olan iqtisadiyyatdakı durğunluğun sadəcə maliyyə siyasəti ilə həll olunacağı düşünülürdü. Bu sayədə şəxslərin gəlir imkanlarının yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın canlandırılması hədəflənmişdi.

İqtisadi böhran səbəbilə ABŞ hökuməti qurumlara və şəxslərə istiqamətlənmiş cəmi 342 milyard dollarlıq bir vergi güzəşti paketi hazırlamışdır. Bu paketə görə, illik gəliri 200.000 dolların altında olan subay işçilərə 500 dollar, evlilərə isə 1000 dollar miqdarında vergi güzəşti edilmişdir (Kantar L., 2010: s.150).

Mənfəət vergisində də güzəştlər və azadolmalar tətbiq edilmiş, zərərlərin gələcək dövrlərə buraxılmasına icazə verilmişdir. İnternet infrastrukturu və bərpa olunan enerji mənbələrinə yönəlmiş investisiyalardan tutulan gəlir vergidən azad edilmiş, bununla da əsas məqsəd yeni investisiya imkanları yaratmaq və işsizliyin aradan qaldırılması idi. Bu məqsədlə satın alınan avadanlıqlar da 50 % vergi güzəştinə məruz qalmışdır.

Fiziki və hüquqi şəxslərə təqdim edilən digər proqramlar isə belə sıralana bilər (Kantar L., 2010: s.150-151) :

- İşsizlik maaşından tutulan 2400 dollarlıq məbləğ müvəqqəti olaraq ləğv edilmişdir.
- Ən az 3 uşaqly ailələrin təhsil xərclərinə istiqamətlənmiş vergi imtiyazı verilmişdir.
- 1 yanvar-1 iyun 2009 tarixlərində mənzil sahibi olmaq istəyənlər üçün 7500 dollarlıq vergi güzəşti nəzərdə tutulmuşdur.
- 2009-cu ilə qədər 5 ildən daha çox əldə tutulan kiçik ölçülü müəssisələrin səhmlərinin satışından əldə edilən gəlirin 50 %-nin vergidən azad edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Böhran sonrası vergi siyasəti tətbiq edən ölkə sadəcə Amerika olmamışdır. İstehlakçılara maddi dəstəyin təmin edilməsində Kanada və Fransada tətbiq edilən, birbaşa gəlir vergisində güzətlər edilməsi yolu ilə edildiyi kimi, Braziliya, Hindistan və Türkiyənin də tətbiq etdiyi, bəzi məhsulların (avtomobil, elektrik, qida məhsulları və.s) satışından əldə edilən gəlirdən tutulan verginin azaldılması şəklində olan vergi siyasətinə də müraciət etmişdir.

Belə ki dövlətlərin önə çıxaraq, böyük firmalara dəstək verməli, bazara pul buraxaraq maliyyə proseslərinin davamlılığını təmin etməli, ölkələr arasında pul köçürmələrinə nəzarət etməli, bazarda pul kütləsinin azalmasının qarşısını alaraq böhranın maliyyə sektorundan real sektora sıçramasına qarşı tədbirlər görməsi lazım idi.

Cədvəl 8. ABŞ ipoteka böhranına ümumi baxış

Böhranın növü	Səbəbləri	Təsirləri	Vergi siyasəti
Real sektor böhranı / Durğunluq böhranı	<ol style="list-style-type: none"> 1. Qeyri-sabit olan bankçılıq sektoru 2. İpoteka kreditlərinin strukturunun pozulması 3. Mənzil qiymətlərindəki şişmələr 4. Kredit qiymətləndirmə prosesindəki problemlər 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Beynəlxalq ticarət həcmi daralmışdır 2. Böyümə nisbəti aşağı düşmüşdür 3. Məcmu tələb daralmışdır 4. İşsizlik artmışdır 5. Maliyyə bazarlarında inam azalmışdır 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Genişləndirici vergi siyasəti tətbiq edilmişdir 2. İstehlaka yönəlmiş vergilərin dərəcələri endirilmişdir 3. Azadolmalar və güzəştlər artırılmışdır 4. Vergi imtiyazları artırılmışdır 5. Aşağı gəlirli əhaliyə xüsusi vergi güzəştləri edilmişdir

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Böhran zamanı nəzərdə tutulan vergi siyasəti araşdırıldıqda, yaşanan durğunluğu aradan qaldırmağa istiqamətlənmiş siyasətin seçildiyi görünür. Xüsusilə daralan ticarət həcmi genişlətmək, məcmu tələbi artırmaq və iqtisadi artımı təmin etmək üçün genişləndirici fiskal siyasətə yer verilmişdir.

Bütün bunların yanında dünyada maliyyə bazarlarının sabitliyini və iqtisadi artımı təmin etmək üçün daha geniş miqyaslı siyasətin tətbiq edilməsi lazım idi.

III FƏSİL. BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN VERGİ SİYASƏTİ

3.1 İqtisadi böhran şəraitində Azərbaycanda tətbiq edilən antiböhran tədbirləri

Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. 2008-ci ildə baş verən böhran bütün dünya iqtisadiyyatına təsir etmişdir. İlin ikici yarısında başlayan böhran, dünyanın bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmuşdur. Böhranın baş verdiyi ölkələrdə fəsadların qarşısının alınması üçün bir çox tədbir görülməsinə baxmayaraq, bu tədbirlər heç bir nəticə vermədi. Böhran nəticəsində müxtəlif ölkələrdə banklar iflas etdi, işsizlik artdı, iri müəssisələr bağlandı.

Qlobal maliyyə böhranının təsirləri ölkəmizdən də yan keçmədi. Böhrandan əvvəlki dövrdə ölkə iqtisadiyyatı keçmiş illərə görə inkişafa doğru gedirdi. Xüsusilə neft bazarında qiymətlərin artımı ilə birlikdə Azərbaycan iqtisadiyyatında çox ciddi bir inkişaf baş vermişdi.

Böhrandan əvvəlki dövrə baxdıqda çox aydın bir şəkildə görürük ki, xüsusilə 2005-ci ildən sonra ölkəmizin makroiqtisadi göstəriciləri yaxşılaşmışdır. Buna misal olaraq işsizliyin azalmasını, inflyasiyanın aşağı düşməsinə göstərmək olar. Ölkəmizdə neft ixracı nəticəsində ÜDM-in da yüksək tempə artdığını görürük (Cədvəl 9). Böhranla əlaqədar olaraq ilk dəfə 2009-cu ildə ÜDM-in həcmində bir azalma müşahidə edilmişdir.

Böhrandan sonrakı illərə baxdığımız zaman, ÜDM-un 2015-ci ilə qədər artım tempini görə bilərik. Qlobal maliyyə böhranından sonra ilk dəfə 2015-ci ildə ÜDM-in həcmində bir azalma olmuşdur. Bunun da səbəbi o zaman ölkəmizin milli valyutasının dollara qarşı devalvasiya edilməsi idi. Bununla əlaqədar daha ətraflı bir şəkildə bəhs ediləcəkdir.

Cədvəl 9. Ümumi Daxili Məhsulun həcmi

İllər	ÜDM	
	Cəmi (Milyon manat)	Adambaşına (Manat)
2005	12,522.5	1494.3
2006	18,746.2	2208.2
2007	28,360.5	3296.6
2008	40,137.2	4603.7
2009	35,601.5	4033.2
2010	42,465.0	4753.0
2011	52,082.0	5752.9
2012	54,743.7	5966.1
2013	58,182.0	6258.3
2014	59,014.1	6268.0
2015	54,380.0	5706.6
2016	60,425.2	6269.6
2017	70,337.8	7226.0
2018	79,797.3	8126.2

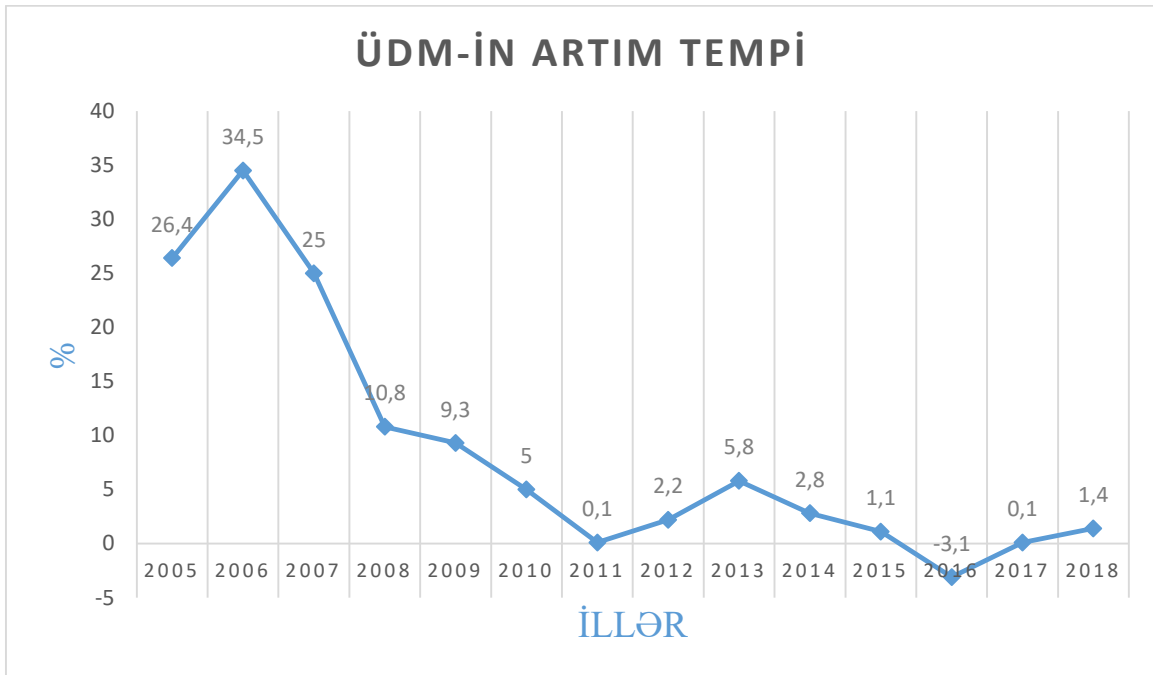
Mənbə: (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/)

Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini iqtisadiyyatın artım tempi qrafikində (Qrafik 1) təhlil edək. 2005-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 26.4%, 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə isə əvvəlki ilə nisbətən 25 % artım olmuşdur.

Bu illərdə iqtisadiyyatın sürətlə böyüməsinin əsas səbəbi, dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə bahalaşması idi. Nəzərə alsaq ki ölkəmizdə ÜDM-in böyük bir hissəsi neft və qaz sektorunun hesabına formalaşır, bu illərdə ÜDM-in sürətlə artması heç də təəcüblə qarşılanmırdı.

2008-ci ildən etibarən əvvəlki ilə nisbətən iqtisadiyyatın artım sürəti azalmışdır. Böhranla əlaqədar kəskin bir azalma qeydə alınmışdır. Bu da ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını əks etdirirdi. Məhz bu böhrandan sonra qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilmişdir. Anti-böhran tədbirləri içərisində iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafı xüsusi yer tutmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun statistikasına əsasən ilk dəfə 2009-cu ildə Azərbaycanda iqtisadi artım olmamışdır. Əksinə 11,5 % geriləmə müşahidə edilmişdir.

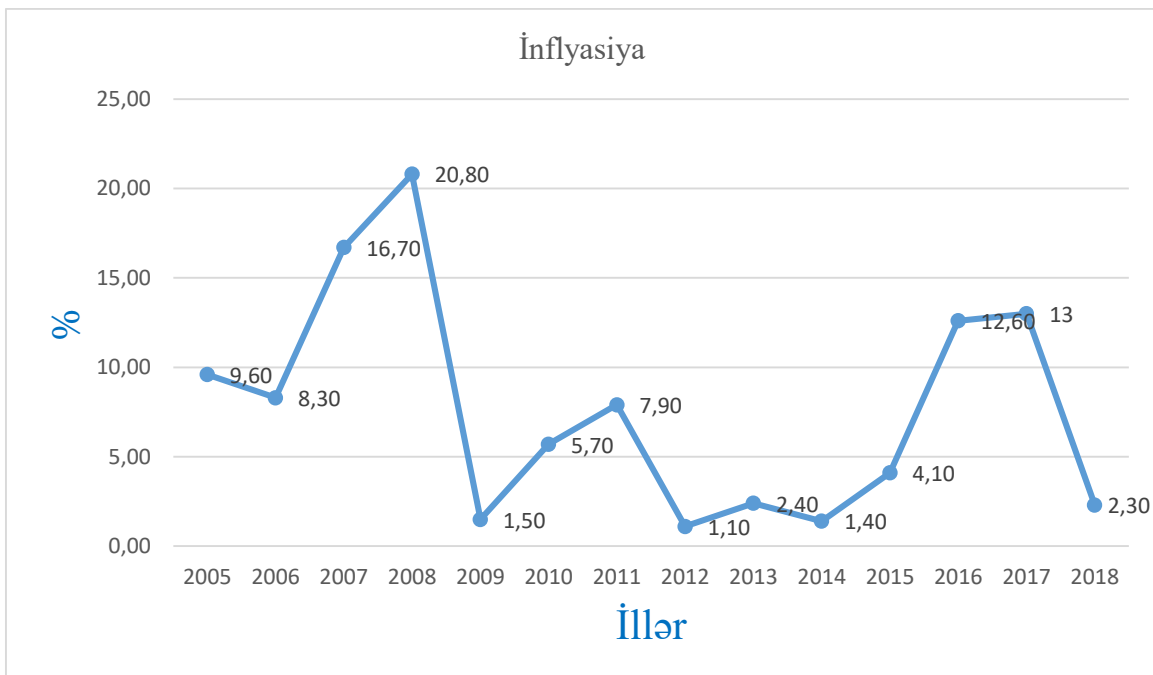
Qrafik 1. ÜDM-in artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən (faizlə)

Mənbə: (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/)

Qlobal maliyyə böhranının inflyasiya dərəcələrinə də ciddi təsirləri olmuşdur. Əsasən 2007-2009-cu illərdə inflyasiyanın ikirəqəmli dərəcələri qeydə alınmışdır.

Qrafik 2. İnflyasiya (faizlə)

Mənbə: (<https://www.cbar.az/>)

İnflyasiya qrafikinə (Qrafik 2) əsasən deyə bilərik ki, böhranla əlaqədar inflyasiya dərəcələri özünün pik həddinə 2008-ci ildə çatmışdır. 2007-ci ildən artımla özünü göstərən inflyasiya 2009-cu ildən etibarən birrəqəmli həddə qədər enmişdir. 2007-ci ildə 16.70%, 2008-ci ildə 20.8% təşkil etmişdir. Aparılan antiböhran siyasəti nəticəsində inflyasiya 2009-cu ildə 1.5% səviyyəsinə qədər enmişdir.

Azərbaycanda qlobal maliyyə böhranı bir çox sahəyə təsir etmişdir. Bunlardan başlıca olaraq neft sektorunun adını çəkmək olar.

Böhran baş verənə qədər dünya bazarında neftin 1 barelinin qiyməti 150 dollara qədər çatmışdır. Digər neft ixrac edən ölkələr kimi Azərbaycan da neft satışından ciddi bir gəlir əldə etmişdir. Lakin böhrandan sonra neftin 1 barelinin qiyməti 30-40 dollar səviyyəsinə qədər geriləmişdir. O illər üçün iqtisadiyyatının çox böyük bir hissəsi neft sektorundan asılı olduğu üçün bu ucuzlaşma ölkə iqtisadiyyatına ağır bir zərbə endirmişdir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın büdcəsinin 75 %-i neft sektoru hesabına formalaşırdı bu heç də yaxşı bir proqnoz vəd etmirdi. Eləcə də ölkə iqtisadiyyatında ixracatın 97% -i neft ixracının payına düşürdü. Ölkə iqtisadiyyatının bu qədər neftdən asılı olması nəticəsində neftin kəskin ucuzlaşmasının iqtisadiyyatımıza ciddi bir ziyan vuracağı gözlənilən bir hal idi.

Böhranın təsirlərinin azaldılmasına kənd təsərrüfatının da rolu böyük idi. Ölkədə kənd təsərrüfatının öz vəəsitləri hesabına var olması qeyri-mümkün idi. Ölkədə aqrar sahədə xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın daxili istehsalat hesabına ödənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Daxili istehsalat hesabına əhalinin tələbatının ödənilməsi, idxaldan asılılığı müəyyən qədər aşağı sala bilərdi. Digər bir tərəfdən ölkəmizin ixrac məhsullarının 90 %-dən çox hissəsinin neft sektorunun payına düşdüyünü nəzərə alsaq, böhran zamanı kənd təsərrüfatının ixrac potensialını artırmaq lazım idi. Bunun üçün də əsas şərt xaricdən idxal yerinə ölkəmizdə kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək və ixrac məhsullarında kənd təsərrüfatının payını artırmaq idi. Qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək üçün neft məhsullarının ixracı kifayət etmi. Mütləq kənd təsərrüfatının inkişafına stimula vermək lazımdır.

Qlobal maliyyə böhranının təsirləri ölkəmizin qlobal ticarət sahəsindən də yan keçməmişdir. Belə ki statistikaya əsasən 2008-ci ildə neft bazarındakı bahalaşmanın da təsiri ilə xarici ticarət dövriyyəsi ötən ilə nisbətən orta hesabla 5 dəfə artmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən 2007-ci ildə 11.8 milyard dollar olan ticarət dövriyyəsi 2008-ci ildə 54.9 milyard dollar olmuşdur. Lakin böhran nəticəsində təxminən iki dəfə azalaraq 2009-cu ildə 20.8 milyard dollar təşkil etmişdir.

Böhran ölkəmizdə ən çox inşaat sektorunda hiss edilmişdir. Ötən illərdə özünün ən çox inkişaf etmiş günlərini keçirən tikinti sektoru böhran nəticəsində xeyli zəifləmiş, hətta tənəzzül səviyyəsinə çatmışdır. 2008-ci ilə nisbətə 2009-cu ildə tikinti sektorunda görülən işlərin həcmi təxminən 12 % azalmışdır. Xatırladaq ki böhranla əlaqədar bəzi irimiqyaslı layihələr bir neçə il sonra görülmək üçün təxirə salınmışdı (Süleymanov E., Zeynalov A., 2009; s.115).

Qlobal maliyyə böhranına qarşı ən zəif sektor olaraq bank və maliyyə sahəsi nəzərə çarpır. Nəzərə alsaq ki Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya edir, bütün dünyada maliyyə sektorunu vuran böhran, ölkəmizdəki banklardan da yan keçməmişdir.

Azərbaycan hökumətinin söyləri nəticəsində böhran ölkəmizə daha az ziyan vurmuşdur. Azərbaycan böhrana qarşı dayanıqlı olmuş, mümkün qədər daha az ziyanla böhranı ötürmüşdür. Ölkə prezidenti İlham Əliyev 2008-ci ilin yekunlarına dair Nazirlər kabinetinin iclasında “Antiböhran Paketi” nin əsas müddəalarını açıqlamışdır.

Antiböhran proqramına əsasən aşağıdakı başlıqları sıralaya bilərik:

- Kənd təsərrüfatına ayrılan kreditlərin miqdarı artırılmalıdır. Eyni zamanda bu sahəyə qoyulan investisiya ilə sektorun inkişafına stimul verilməlidir.
- Fermerlərin fəaliyyətinə stimul vermək. Fermerlərə ayrılan subsidiyaların miqdarını artırılması.

- Sahibkarların fəaliyyətinin davamlı olmasının təmin edilməsi. Müəyyən güzəştlər tətbiq edilməsi.
- Suni qiymət artımının qarşısını almaq məqsədi ilə bazarlarda dövlət nəzarətinin güclənməsi.
- Tikinti işləri üçün neft fondunun büdcəsindən ayrılan vəsaitin mənimsənilməsinin qarşısının alınmasını təmin etmək üçün güclü nəzarət işlərinin aparılması.
- Dövlət büdcəsində bəzi xərclərin azaldılması. Defisiti azaltmaq məqsədi ilə büdcəyə yenidən baxılması və çox mühim olmayan bəzi planlanmış xərclərin ləğv edilməsi.
- İnhisarçılıq fəaliyyətlərini dəf etmək üçün nəzarətin aparılması.
- Əhaliyə verilən istehlak kreditləri və eyni zamanda biznes kreditlərinin daha sadə şərtlərlə verilməsinin təmin edilməsi.
- İşsizliyin azaldılması məqsədilə yeni iş yerlərinin açılması və mövcud işsizlik müavinətlərinin artırılması.
- Sosial fəaliyyətlərə xüsusi diqqət yetirilməsi və əhalinin rahat yaşayışının təmin edilməsi.
- Qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması və ixrac potensialının artırılması.
- Dövlət və özəl olmasından asılı olmayaraq müəssisələrdə qənaət tədbirlərinin görülməsi üçün maarifləndirici kampaniyaların keçirilməsi.
- İxracat fəaliyyəti aparan sahibkarlara xüsusi güzəştlərin edilməsi.
- İnvestisiya planlaşdırılmasının təkrar nəzərdən keçirilməsi və səmərəliliyin artırılmasının təmin edilməsi.
- Neft sektorundan asılılığı azaldılması və qeyri neft sektorunun iqtisadiyyatdakı payını artırmaq üçün müəyyən istehsalat sahələrinin inkişaf etdirilməsi.
- Bürokratiyanın iqtisadiyyata qanunsuz müdaxilə etməsinin qarşısının alınması.

- İnflyasiyanın səviyyəsinin aşağı endirilməsi üçün pul və maliyyə siyasətini eyni zamanda həyata keçirmək.

Bu antiböhran siyasətindən də məlum olur ki Azərbaycan hökuməti böhranı çox yaxşı analiz etmişdir. Hansı sahələrə təsir göstərəcəyini əvvəlcədən proqnozlaşdırıb ona qarşı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Uğurlu antiböhran siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan böhrana qarşı öz müqavimətini saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı kommərşiya banklarının likvidlik qabiliyyətini artırmaq üçün uçot dərəcələrini aşağı endirmişdir. Böhrandan öncə 15 % olan uçot dərəcəsi, 2008-ci ilin oktyabr ayında 12 % olmuşdur. Daha sonra ilin sonuna qədər müvafiq olaraq 10% və 8 % -ə qədər endirilmişdir. 2009-cu ilin fevral ayında 5 % olaraq qəbul edilmiş, daha sonra mart ayında 3 % olaraq müəyyənləşdirmişdir. Bu addım bankların likvidliyini artırmış, getdikcə dərinləşən böhranın bank sektoruna təsirləri minimuma endirilmişdir.

Azərbaycan hökumətinin maliyyə sektorunda böhranın təsirlərini azaltmaq üçün Manatın xarici valyutaya qarşı dəyərini qoruyub saxlamaq strategiyası da özünü doğrultmuşdur. Qlobal maliyyə böhranı bir çox ölkədə hökumətlərin yerli pul vahidlərini devalvasiya etməsinə məcbur etmişdi. Azərbaycan bu zaman manatın məzənnəsini qoruyub saxlamışdır. Əksinə yerli pul vahidi dollara qarşı möhkəmlənmişdir. Bu da ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinin qarşısını almışdır.

Azərbaycan qlobal maliyyə böhranını minimum ziyanla dəf etmiş ölkələrdən biri idi. Aparılan antiböhran siyasətinin ilkin nəticələrini bu şəkildə sıralaya bilərik:

- Milli pul vahidinin dəyəri qorundu. Mərkəzi Bank ehtiyatları hesabına manatın devalvasiyasının qarşısı alındı.
- Neftin kəskin ucuzlaşması ilə azalan büdcə gəlirlərinə baxmayaraq 2009 -cu il büdcə profisiti ilə yekunlaşdı.
- Azərbaycanda uğurlu maliyyə və pul siyasətinin təzahürü olaraq heç bir maliyyə təşkilatı iflas etmədi.

- Azərbaycanca maliyyə sisteminin sabitliyi təmin edildi.

Azərbaycanın antiböhran strategiyası bir çox beynəlxalq nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. Ölkənin antiböhran siyasətinin uğurlu olmasından bəhs edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycanda böhran az ziyanla ötüşmüşdür. Azərbaycan böhran səviyyəsinə gəlib çatmamış, böhranın təsir kanalları müəyyən edilərək ona qarşı tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycanda 2015-ci ildə tətbiq edilən devalvasiyalar. Azərbaycanda qlobal maliyyə böhranının təsirləri 2009-cu ildən etibarən aradan qaldırılmışdır. Lakin böhranın ikinci dalğası gözlənilirdi. Elə də oldu. Avropa Birliyi ölkələrdində borc böhranı yaşanırdı. Avropa ölkələri ilə sıx ticarət əlaqələrində olan Azərbaycanın bu böhrandan təsirlənməyəcəyi fikri heç də düzgün deyildi. Məhz buna görə də bir çox iqtisadçı Azərbaycanda yeni bir böhranın yaşanacağı fikrində həmfikir idi. Azərbaycanda böhranın xəbərçisi yenə də neft sektoru idi. Dünya neft bazarında yenə kəskin qiymət ucuzlaşması prosesi gedirdi. Belə ki 2012-ci ildə neftin bir barelinin qiyməti 40 dollar səviyyəsinə qədər enmişdi.

Bu zaman Azərbaycanda milli valyutanın məzənnəsinin sabit tutulması üçün çalışılırdı. Uzun müddətdə yerli pul vahidinin bu qədər möhkəmlənməsi heç də yaxşı bir hal deyildi. Belə ki qonşu ölkələrlə rəqabətdə ölkənin xarici ticarətinə mənfi təsir göstərirdi. 2014-cü ildə Azərbaycanda xarici valyuta daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. Bununla belə neftin bir barelinin qiyməti də 100 dollar səviyyəsindən 80 dollar səviyyəsinə qədər enmişdir. Bu zaman hökumət, büdcə kəsirini valyuta ehtiyatları hesabına dəf etməyə çalışırdı.

Azərbaycan istehsalı malların xarici ölkələrə ixracı çətinləşmişdi. İlk dəfə 2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi mənfi göstəricilərlə müşahidə edilmişdir.

2015-ci ildə dövlət büdcəsində neftin bir barelinin qiyməti 90 dollar olaraq proqnozlaşdırılmışdır. Lakin heç də gözlənilən kimi olmadı və neftin bir barelinin qiyməti 40 dollara qədər endi. Artıq Azərbaycan üçün devalvasiya qaçınılmaz bir hal almışdı.

Artıq iqtisadçılar bu məsələni müzakirə edirdi ki baş verə biləcək bir devalvasiya ölkəmizə hansı müsbət və ya mənfi təsirlər göstərə bilər? Ümumi olaraq devalvasiyanın ölkələrə nə kimi müsbət təsirləri olmasını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- İdxal mallarının azalması daxili istehsalatı canlandırma bilər
- Xarici ticarətdə digər ölkələrlə rəqabətə müsbət təsir edə bilər. Çünki xarici ölkələr üçün istehsal edilən mallar həm daha ucuz, həm də sərfəli olacağı üçün bizdən təmin edəcəklər.
- Xarici valyuta ehtiyatlarının artması.

Gözlənilən mənfi təsirlər isə bunlar idi:

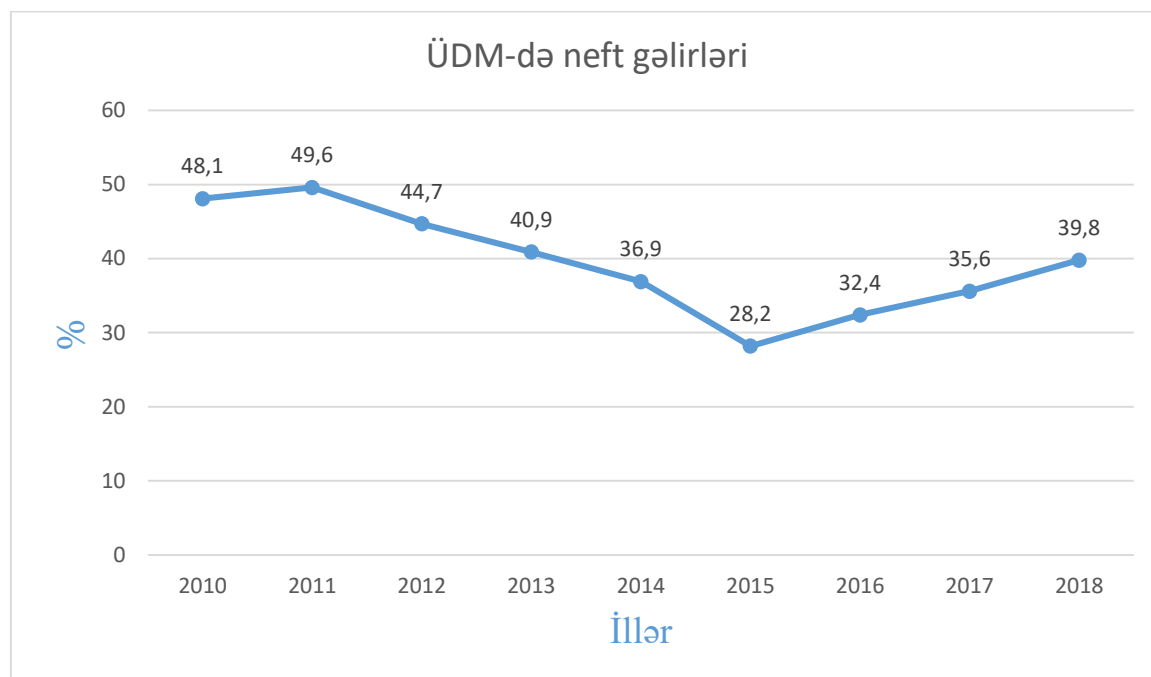
- Əsas mənfi təsir ondan ibarət olacaqdı ki ölkədəki əhalinin alıcılıq qabiliyyəti daha aşağı düşəcəkdə. Gəlirləri eyni səviyyədə qalmasına baxmayaraq, idxal məhsulları bahalaşacaq və eyni miqdarda pula daha az mal və xidmətdən yararlanacaqlar.
- Devalvasiya əhalidə təşviçə səbəb olacaq və onlar pullarını dollara dəyişəcəklər. Nəticədə yerli valyuta daha da dəyər itirəcək.
- Ölkədə suni qiymət artımı və inflyasiyanın yüksək həddi baş verə bilər.
- Sahibkarların vəziyyəti pisləşə bilər. Çünki ilk olaraq xırda sahibkarlar və xaricdən mal idxal edənlər devalvasiyadan təsirlənəcəkdə.
- Bank sektoru da yenə ən ağır şəkildə ziyan görəəcək sektorların başında dururdu. Çünki verilən kreditlərin böyük bir hissəsi dollarla idi.

2015-ci il fevralın 16-sı Azərbaycanda ilk devalvasiya həyata keçirildi. Dolların manata qarşı məzənnəsi 0.78-dən 1.05-ə yüksəldi. Azərbaycanda sabit məzənnə sistemi hələ də davam edirdi.

Baxmayaraq ki ölkə ixracının 90%-dən çox hissəsi neft sektorunun payına düşür, neftin ucuzlaşması ilə birlikdə ÜDM-də neft gəlirlərinin payı getdikcə azalırdı. Bu qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün yaxşı bir hal idi ama digər tərəfdən də əsas gəlir

mənbəyi olduğu üçün ölkəyə mənfəət təsirləri var idi. ÜDM-də neft gəlirləri qrafikinə (Qrafik 3) nəzər yetirsək bunu aydın bir şəkildə görə bilərik.

Qrafik 3. ÜDM-də neft gəlirlərinin payı (faizlə)

Mənbə: (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/)

Qeyd: Bəzi hesablamalar müəllif tərəfindən aparılmışdır.

2010-cu ildən etibarən neft gəlirlərinin ÜDM-dəki payının azalmasının iki əsas səbəbi var idi. Birincisi qeyri-neft sektorunun inkişafı, İkincisi isə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi. 2015 -ci ildə neft gəlirlərinin ÜDM-dəki payında özünün ən minimum nöqtəsinə düşməsi heç də təsadüfi deyildi. Sonrakı illərdə bu göstəricinin faizi artsa da heç zaman 2010-cu ilə qədər olduğu kimi 50 % həddinə çata bilmədi. Bu halda devalvasiya gözlənilən idi. Hətta qlobal maliyyə böhranı zamanı da tətbiq edilməsinin doğru olacağı düşünülürdü. Lakin Azərbaycan manatın məzənnəsini qorumağı üstün tutmuşdu. Daha sonra neft qiymətlərinin bahalaşması da göstərdi ki o zaman bu doğru bir addım idi.

Neftin qiymətinin düşməsi büdcənin icrasında da problemlər yaratmışdır. Sosial layihələrdə yaranmasa da eyni qlobal maliyyə böhranında olduğu kimi devalvasiyadan sonra da bəzi irimiqyaslı layihələr təxirə salınmışdır.

Devalvasiyanın mənfi təsirlərinə baxmayaraq ölkəmizin bəzi makroiqtisadi göstəricilərində müsbət bir dinamika var idi. Bu zaman ölkə prezidentinin xüsusi bir diqqəti var idi. Ölkə əhalisinin rəfah səviyyəsinin yüksəlməsi üçün lazımı işlər görülürdü. Elm, təhsil və sosial transfert xərcləri artırılmışdı. Xüsusilə devalvasiyadan bir neçə ay sonra Bakıda birinci Avropa oyunlarının keçirilməsi əlamətdar bir hadisə idi. Xarici turistlərin ölkəmizə səyahət etməsi və xarici valyuta daxil olması gözlənilirdi. Devalvasiya bunu dəstəkləyən bir addım idi.

Devalvasiyanın mənfi təsirləri daşınmaz əmlak bazarlarında da müşahidə edilirdi. Daşınmaz əmlaka olan tələbatın azalması evlərin ucuzlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu hal sadəcə devalvasiya ilə də bağlı deyildi. 2014-cü ildən etibarən daşınmaz əmlak bazarında ciddi bir azalma var idi. Neftin qiymətinin ucuzlaşması da burada əsas səbəblərdən biri kimi göstərilirdi. Tikinti sektoru da böhrandan təsirlənən bir digər sahələrdən biri idi.

2015-ci ilin sonlarına doğru artıq ikinci devalvasiya gözlənilirdi. Xatırladaq ki ölkəmizdə hələ də sabit məzənnə sistemi mövcud idi. Azərbaycan Mərkəzi bankı manatın məzənnəsini sabit saxlamaq üçün davamlı olaraq öz ehtiyatlarından istifadə edirdi. Lakin artıq Mərkəzi Bankın ehtiyatları tükənmək üzrə idi. Bu səbəblə ikinci devalvasiya artıq qaçınılmaz idi.

21 Dekabr tarixində ikinci devalvasiya yaşandı. Dolların məzənnəsi 1.05-dən 1.55 manata çıxdı. Bu zaman ikinci bir qərar da alınmışdı. Artıq 21 Dekabr 2015-ci ildən etibarən üzən məzənnə sisteminə keçmişdi. Lakin tam üzən məzənnə sistemi deyildi. Yenə də dolların kursunun müəyyən edilməsi Azərbaycan Mərkəzi bankının səlahiyyətində idi. Bu tarixdən sonra zaman-zaman qalxmalar və enmələr müşahidə edildi. Belə demək olar ki heç bir zaman 1.55-dən aşağı düşməmişdir.

Bu devalvasiya yenə də ən çox bank sektoruna təsir göstərmişdi. Dollarla verilən kreditlərdə əsas məbləğ getdikcə artırdı. Bir çox bank müştərilərinə verdiyi krediti geri ala bilmirdi. Müştərilərlə yanaşı bankların da borc yükü getdikcə artırdı. Bankların da xaricdən aldığı borclar var idi.

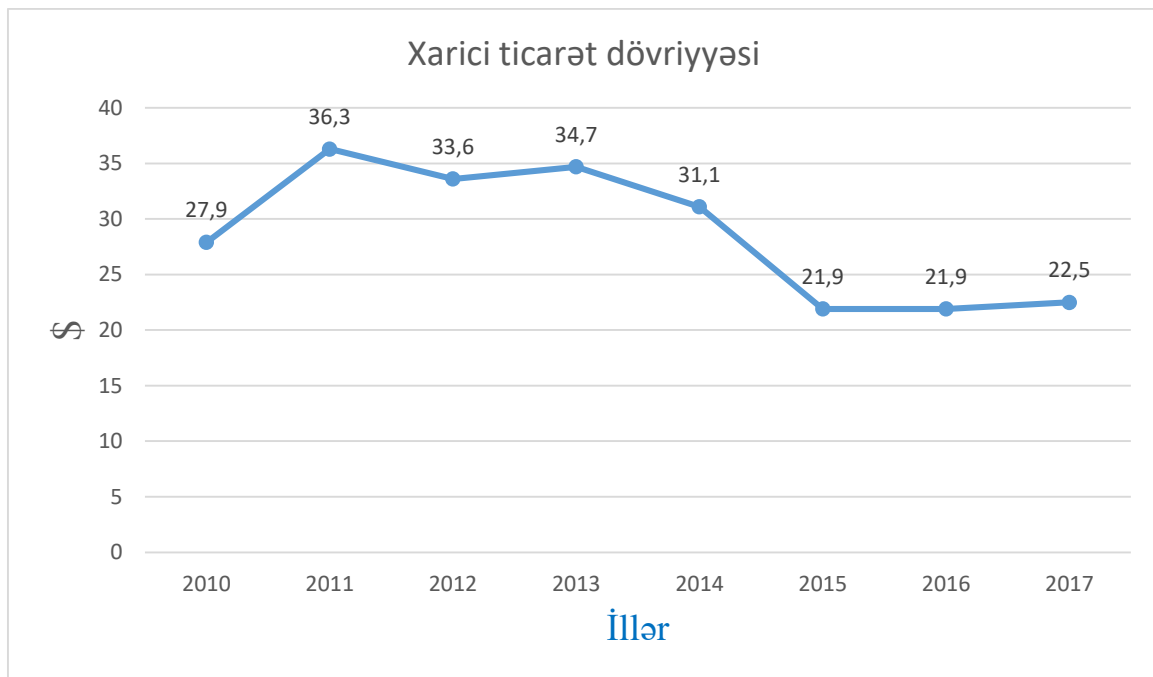
Bankdakı əmanətləri manatla olan vətəndaşlar da risk altında idi. Digər tərəfdən isə sığortlanmayan əmanətlərin geri qaytarılmaması riski var idi.

Devalvasiyanın əsas təsir kanallarından biri də istehlakçıların maraqları idi. Belə ki əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşmüş, daxili bazarda tələbat mallarının qiymətlərində artımlar müşahidə edilirdi.

Ölkədə sadəcə idxal malları deyil, bəzi daxili istehsalat mallarında da bahalaşma hiss edilirdi. Çünki bu malların istehsalında istifadə edilən yarımfabrikatlar da xaricdən idxan edilirdi.

Xarici ticarət dövriyyəsində də azalma var idi. Xarici ticarət dövriyyəsinin qrafikinə nəzər yetirək (Qrafik 4).

Qrafik 4. Xarici ticarət dövriyyəsi (milyard dollar)

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/trade/>)

Qrafikdən də aydın olur ki 2015-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi kəskin bir şəkildə azalmışdır. 2015, 2016, və 2017 -ci illərdə müvafiq olaraq 21.9, 21.9, və 22.5 milyard dollar səviyyəsində olmuşdur.

Qlobal maliyyə böhranından sonra ilk dəfə inflyasiya ikirəqəmli olmuşdur. Inflyasiya qrafikinə nəzər salsaq (Qrafik 2), 2016 və 2017 ci illərdə müvafiq olaraq

12.60 və 13 % səviyyəsində olmuşdur. 2018-ci ildə təkrar təkrəqəmli səviyyəyə endirilmişdir.

Ölkəmizdən xarici ölkələrə istirahət gedənlərin sayında azalmalar müşahidə edilməsi gözlənilirdi. Bu həm mənfi həm də müsbət bir haldır. Çünki daxili turizmin inkişafına stimulyerə bilər. Həm yay həm də qış turizminə uyğun olan ölkəmizdə gələn xarici turistlərin sayında artım müşahidə edilmişdir.

Tarif Şurasının tənzimlədiyi qiymətlərdə artım gözlənilirdi ki bir sıra məhsullara qiymət artımı edildi. Xüsusilə enerji mənbələrindən istifadəyə görə tətbiq edilən qiymətlərdə artımlar müşahidə edildi. Elektrik enerjisi, təbii qaz və bir sıra başqa məhsulların qiymətlərində artımlar baş verdi.

Dövlətin xarici borcunda real olaraq artım olması gözlənilirdi. Çünki əhalinin banklara dollarla olan borcları kimi, dövlətin də xarici borcları dollarla idi. Məzənnə hər dəfə artıqda borc yükü də bir o qədər artacaq.

Belə bir vəziyyətdə hökumətin başlıca prinsipi əhalinin maraqlarını qorumaq olmuşdur. Ölkə başçısının xüsusi diqqəti ilə başlıca olaraq edilməsi gərəkənlər belə sıralanmışdır:

- Neft sektorundan asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı,
- Yerli sahibkarların maddi maraqlarının öncəlikli olması,
- Tam şəffaf gömrük idarəetməsi və idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət,
- Antiinhisarçılıq tədbirlərin gücləndirilməsi,
- Bütçə xərcləmələrinin mənimsənilməsinə qarşı xüsusi diqqət,
- Nağdsız ödənişlərin əhatə dairəsini artırmaq,
- Sosial yardımların məbləğinin artırılması (Əmək haqqı, təqaüd və.s),
- Bütçə proqramında nəzərdə tutulmuş sosial fəaliyyətlərin davamlılığının təmin edilməsi,
- Kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət,
- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və vacib sektorların inkişafına stimulyerə verilməsi.

Ölkə prezidenti devalvasiyadan sonra iqtisadiyyatda sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə bir sıra sərəncamlar və fərmanlar imzalamışdır. Bunlara misal olaraq:

- Buğda idxalını və çörək satışını 18 % əlavə dəyər vergisinindən azad edilməsi. Davamlı artan qiymətləri qarşısını almaqda effektiv bir vasitə olmuşdur.
- Gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi təmin edilmişdir. Eyni zamanda idxal xərcləri müəyyən qədər azaldılmışdır.
- 2016-cı ildə əmək pensiyası 10 % artırılmışdır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artırılması üçün bir sıra addımlar atılmışdır. Eyni zamanda şəhid ailələrinə verilən müavinətin də məbləği 10 % artırılmışdır
- 2016-cı ilin fevralındakı qərarlara əsasən əlillərin də pensiyaları 10 % artırılmışdır. Eyni zamanda bir sıra işçi qruplarının da əmək haqqları artmışdır
- Magistr və Bakalavr tələbələrinin təqaüdləri də artırılmışdır.

Bu tədbirlər planı əsasən alıcıların alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasını hədəfləmişdir. Bunlarla yanaşı başqa kompleks proqramlar da hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Belə ki böhranın ən çox təsirləndiyi bank sektoruna xüsusi diqqət göstərilmişdir. Prezidentin qərarı ilə yaradılmış Maliyyə bazarlarına nəzarət palatası bank sektoruna olan nəzarəti gücləndirmişdir. Xüsusilə kreditlərə yeni tələblər gətirilmişdir. Əvvəlki dövrdə böyük problemləyərərən dollar kreditlərinin verilməsinə bir sıra məhdudiyətlər qoyulmuşdur.

Son olaraq Cənab prezidentin qərarı ilə dollarla kredit götürən vətəndaşların məzənnə artışından yaranan borc yükünü dövlət öz öhdəsinə götürmüşdür. Devalvasiyadan sonrakı borcların dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sözsüz ki bu addım həm əhalinin rəfah səviyyəsini artıracaqdır, həm də bankların vəziyyətini düzəldəcəkdir.

Azərbaycanda aparılan antiböhran siyasəti nüfuzlu maliyyə təşkilatları tərəfindən maraqla qarşılanmış və dəstəklənmişdir. Ölkə iqtisadiyyatındakı mənfi təsirləri azaltmaq üçün aparılan işlər öz töhvəsini vermişdir. Artıq 2018 -ci ildə müəyyən qədər iqtisadi artım olmuşdur. İnflyasiya yenidən aşağı endirilmiş, ÜDM-un həcmi yenidən keçən ilə nisbətdə artmışdır. Makroiqtisadi göstəricilər bizə deməyə imkan

verir ki Azərbaycan devalvasiyanın yarada biləcəyi böhrandan uğurla çıxma bilmiş və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün çalışmışdır.

3.2 Böhran şəraitində Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin ölkə iqtisadiyyatının stabilləşməsinə təsiri

Ölkəmizdə cənab prezident İlham Əliyevin başçılığı ilə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanı sürətləndirən, makroiqtisadi sabitliyi rəhbər tutan çevik vergi siyasəti həyata keçirilir. Bu vergi siyasətini əsas başlıqlarda toplamaq olar:

- Optimal vergi dərəcələrinin təmin edilməsi ilə vergi bazasının genişləndirilməsi
- Ölkəmizin ixrac potensialının artırılmasının təmin edilməsi
- Vergi xidmətində çalışan işçilərin iş səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə maddi-texniki bazanın təmin edilməsi
- İqtisadiyyata ayrılan investisiyaların miqdarının artırılmasının təmin edilməsi
- Vergitutmanın ədalətli şəkildə həyata keçirilməsi
- Vergitutmanın əhalinin maddi maraqlarını əsas götürməsi
- Vergitutma prosesinin sadələşdirilməsi və vahid mərkəzdə toplanması
- Səmərəlilik prinsipi çərçivəsində vergilərin toplanması
- Vergi sistemində gücləndirilmiş nəzarətin təmin edilməsi və hüquq pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb edilmə prosesinin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi

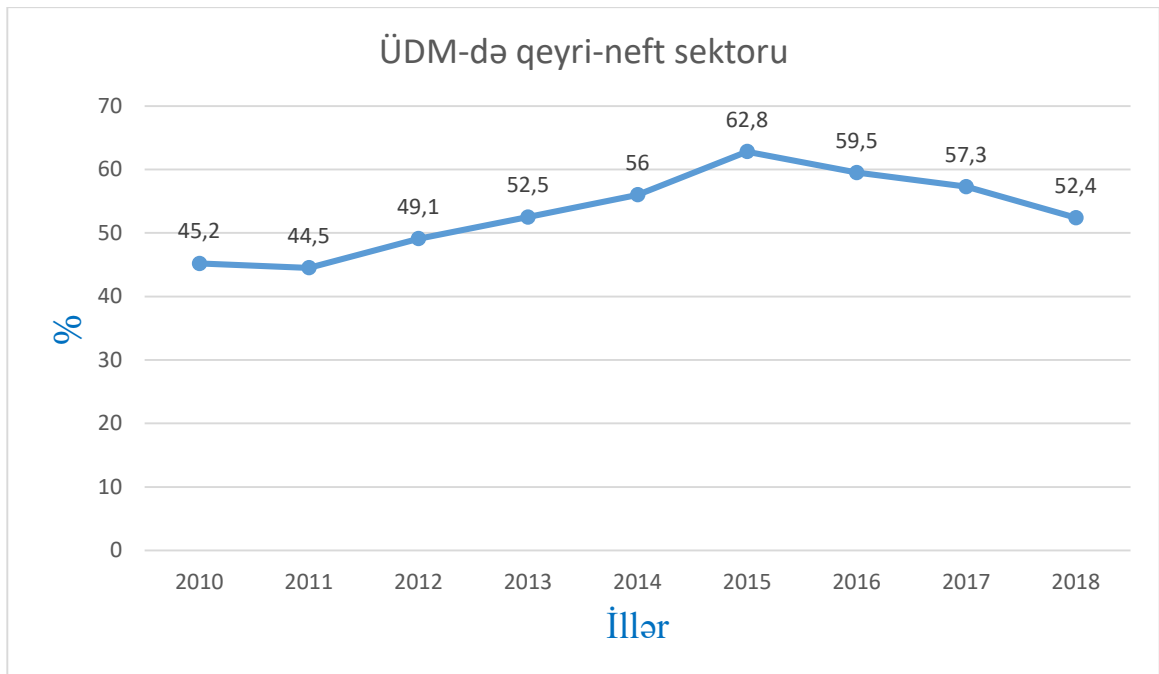
Ötən illər ərzində bir çox vergi növü üzrə dərəcələr aşağı salınmışdır. Bu proses hər zaman mərhələli bir şəkildə həyata keçirilmişdir. İqtisadi sistemdə sabitliyin qorunması əsas prinsiplərdən biridir. Vergilərin aşağı salınması mərhələli bir şəkildə aparıldıqda ödəyicilərin fəaliyyətinə dəstək verir. Keçmişdə bu şəkildə həyata keçirilmiş və səmərəli olmuşdur (Mədətova Ş.Q., 2018: s.17).

Böhran dövrlərində xüsusilə prioritet sahələrin inkişafı nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun eləcə də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi

üçün vergi siyasəti səmərəli bir şəkildə həyata keçirilir. Xatırladaq ki, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarlar torpaq vergisi xaric olmaqla 1 ildən 5 ilə qədər digər vergilərdən azad edilmişdir.

Azərbaycanda ötən illərdə həyata keçirilən vergi islahatları öz müsbət töhvəsini vermişdir. Planlanan vergi gəlirlərinin böyük bir hissəsi toplanmışdır. Son illərdə qeyri-neft sektorunda inkişafın təmin edilməsində vergi siyasətinin rolu böyükdür. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı qrafikinə (Qrafik 5) baxdıqda bunu aydın bir şəkildə görə bilərik.

Qrafik 5. ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı (faizlə)

Mənbə: (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/)

Qrafikdən görüldüyü kimi pik hədd olan 62.8% 2015-ci ildə devalvasiya zamanı görülmüşdür. Bunun bir səbəbi neft qiymətlərinin ucuzlaşması digət müsbət cəhəti isə qeyri-neft sektorunun inkişafının bu qədər yüksək dinamika ilə artması olmuşdur.

2015-ci ildə baş verən devalvasiyalardan sonra Azərbaycan hökuməti devalvasiyanın ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirlərini azaltmaq üçün vergi sahəsində bir sıra addımlar atılmışdır. Mənfi təsirin ən çox hissedildiyi xırda və orta sahibkarlar üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. İlk olaraq qəbul edilən qərara əsasən

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara müdaxilələrin sayının azaldılması və vergi yoxlamalarının minimuma endirilməsi planlanmışdır.

2015-ci il 20 oktyabr tarixli qanuna əsasən noyabr ayının 1-dən etibarən vergi yoxlamaları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün dayandırılmışdır. Bu addımların nəticəsi olaraq, 2015-ci ilə nəzərən 2016-cı ildə vergi yoxlamaları xeyli azalmışdır. Yumşaq fiskal siyasətin keçirilməsi ilə iqtisadiyyatın devalvasiyadan minimum dərəcədə təsirlənməsinə çalışılmışdır.

Son illərdə aparılan səyyar yoxlamaların sayında ciddi bir azalma qeydə alınmışdır. Belə ki 2016-cı ildə 2015-ci ilə nisbətən iki dəfə azalma olmuşdur. Vergilər Nazirliyinin verdiyi bir başqa məlumata əsasən 2018 ci ildə də 2017-ci ilə nisbətən səyyar vergi yoxlamaları təxminən 55 % azalmışdır. Ən son 2019-cü ildə verilən məlumata əsasən vergi yoxlamaları yenə azalmışdır. Vergilər nazirinin çıxışına əsasən deyə bilərik ki hər 1000 aktiv şəkildə fəaliyyətdə olan sahibkardan sadəcə 4-ü yoxlanılır. Yəni sadəcə 0.4 %-də səyyar yoxlamalar aparılmışdır. Bundan əlavə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin ümumiyyətlə yoxlamalara tabe tutulmadığı da bildirilib.

Sahibkarlar üçün nəzərdə tutulan tədbirlər bununla da kifayətlənmirdi. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 30 dekabr tarixli qərarına əsasən, vergi ödəyicilərinin 2017 -ci il 1 yanvar tarixinə olan mövcud borcları silinmişdir. Sahibkarlıq subyektlərinə vergi amnistiyası tətbiq edilmişdir. 1 yanvarda qüvvəyə minən qanuna əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin, 1 yanvar tarixinə olan faiz və maliyyə sanksiyalarl üzrə borcları silinmişdir. Qanun sadəcə faiz və maliyyə sanksiyalarından yaranan borcların silinməsinə nəzərdə tutmuşdur. Əsas borcların silinməsi nəzərdə tutulmamışdır. Qəbul edilmiş qanuna əsasən borcların silinməsi prosesi, mərhələli və birdəfəlik olmaqla iki cür həyata keçirilmişdir. Vergilər Nazirliyindən verilən məlumata görə bu qanuna əsasən 44,000-dən çox vergi ödəyicisininin borcu silinmişdir ki, bunun 97 % -i özəl sektorun payına düşür.

Sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün bundan başqa vergi güzəştləri də nəzərdə tutulmuşdur. Vergi siyasətinin yumşaldılması məqsədilə Vergi Məcəlləsində bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərin böyük bir hissəsi sadələşdirilmiş vergi ilə bağlı idi. Qəbul edilmiş dəyişikliklərə görə ƏDV ödəyicisi olmaq üçün müəyyən edilmiş hədd 120,000 manatdan 200,000 manata çıxarılmışdır. Artıq dövriyyəsi 200,000 manata qədər olan vergi ödəyicilərinə sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququ verilmişdir. Bu vergi sahəsində sadələşdirmə prinsipinə əsaslanırdı. İstisna olaraq ticarət və ictimai iaşə obyektlərinin bu hüququ əldə etməsi üçün dövriyyəsinin 200,000 manatdan az olması vacib deyildi. Dövriyyəsi 200,000 manatdan artıq olan obyektlər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi ola bilərdi. Lakin satış dövriyyəsi 200 min manatdan çox olan obyektlər ticarət fəaliyyəti üçün 6 %, ictimai iaşə üçün isə 8 % sadələşdirilmiş vergi ödəyəcəkdi. Dövriyyəsi 200 min manatdan az olan digər obyektlər isə normal qaydada sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olacaqdır. Sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi, Bakı şəhərində 4%, rayonlarda 2 % nisbətində tutulurdu. (Əliyev S. 2017: s.32).

Satış dövriyyəsi 200 min manatdan çox olan ticarət və ictimai iaşə obyektləri ödəyiciləri, sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq imtina edə bilərdi. Belə olan halda onlar qanuna əsasən ƏDV ödəyicisi olaraq qeydiyyatda alınmalı idi.

Qanuna edilmiş dəyişikliklərə əsasən fərdi sahibkarlara bir sıra vergi güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur. 2016-cı il 19 yanvar tarixli qərara görə investisiya təşviqi sənədi almış şəxslərin gəlirlərinin 50 faizi 7 il müddətinə vergidən azad edilmişdir. Bu sənədi almış hüquqi şəxslərin əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi 7 il müddətinə vergidən azad edilmişdir. Bu sənədi almış şəxslər eyni zamanda torpaq vergisindən, əmlak vergisindən, 7 il müddətinə azad edilmişdir.

Bütün bunlar iqtisadiyyatın sabitləşməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənmişdir.

Cədvəl 10. Vergi daxilolmalarının icrası

İllər	2015-ci il			2016-cı il			2017-ci il		
	Proqnoz	İcra	İcra faizi	Proqnoz	İcra	İcra faizi	Proqnoz	İcra	İcra faizi
Göstəricilər (milyon manatla)									
Cəmi	7112	7118	100.1	7010	7016	100.1	7210	7645	106
O cümlədən,									
Neft sektoru	2300	2090	90.9	1610	1610	100	1755	1840	104
Qeyri-neft sektoru	4812	5028	104.5	5400	5406	100.1	5455	5805	106

Mənbə: (<http://www.maliyye.gov.az/static/111/budce-layihelerinin-teqdimati>)

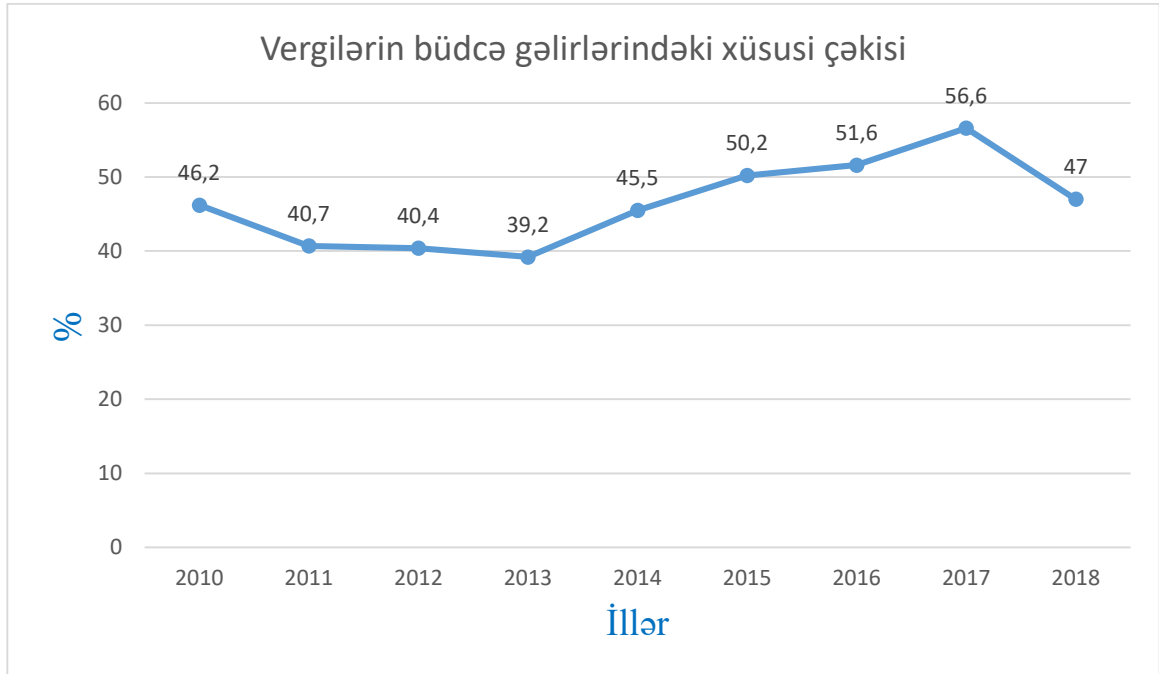
Vergi daxilolmaları cədvəlinə (Cədvəl 10) əsasən deyə bilərik ki, aparılan islahatlar özünü doğrultmuşdur. 2016-cı ildə Qeyri-neft sektorundan gələn vergi daxil olmaları 5405.5 milyon manat təşkil edir ki, ötən ilə nisbətən bu rəqəm təxminən 400 milyon manat artmışdır. Eyni zamanda diqqəti cəlb edən bir digər məqam da proqnozlaşdırılan vergi daxilolmalarının icrası 100 % nisbətində həyata keçirilmişdir. Bu da vergi siyasətinin düzgün aparıldığını və vergidən yayınma hallarının minimum səviyyədə olmasının xəbərçisidir.

Son olaraq 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı qanuna əsasən Vergi Məcəlləsinə bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Bu qanuna əsasən Qeyri-neft sektorunda çalışan (Dövlət müəssisələri istisna olmaqla) fiziki şəxslərin gəlirindən tutulan verginin miqdarında dəyişikliklər edilmişdir. Xatırladaq ki ölkəmizdə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi belədir: 2500 manata qədər olan əmək haqqından 14 faiz, 2500 manatdan artıq olan hissəsindən isə 25 % gəlir vergisi tutulur. Yeni qanuna görə artıq neft sektoru və dövlət müəssisələrində çalışmayan şəxslərin gəlirləri 7 il müddətinə qədər vergidən azad edilir. Qanuna əsasən maaşı 8000 manata qədər olan işçilərdən gəlir vergisi tutulmayacaq. 8000 manatdan çox olan hissəsindən isə 14 % gəlir vergisinin tutulması müəyyənləşdirilmişdir.

Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi bir yeri vardır. Bunu daha yaxşı başa düşmək üçün vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərindəki payı (Qrafik 6) qrafikinə baxaq.

Qrafik 6. Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərindəki payı (faizlə)

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/finance/>)

Vergi siyasəti ölkəmiz üçün hər zaman diqqətdə olan bir məsələdir. Ölkəmizdə vergi siyasətinin prioritet sahələri vardır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün vergi siyasətindən səmərəli bir şəkildə istifadə edilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəmin hazırlayan və bu müəyyən sahələrin inkişafına stimül verəcək vergi siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycanda müəyyən zamanlarda Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər və əlavələr vergi ödəyicilərinin maraqları ilə üst-üstə düşür. Azərbaycanda vergi sistemi davamlı olaraq inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemini rəhbər tutaraq inkişaf etdirilir. Vergi sahəsində beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edilir. Keçirilən müəyyən beynəlxalq konfranslarda ölkəmizdə aparılan vergi siyasətindən danışılır və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bu siyasət daim dəstəklənir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadi böhranların həm ortaya çıxma səbəbləri baxımından, həm də iqtisadiyyata etdikləri təsir baxımından fərqli əlamətləri vardır. Bu baxımdan böhranlara istiqamətlənmiş iqtisadi siyasət və tədbirlər planı da böhranın növünə görə dəyişə bilər. 1990-cı ilin sonlarından etibarən azad bazar iqtisadiyyatına girişin sürətlənməsi və qloballaşmanın təsiri ilə ölkələrin böhran dövrlərində müxtəlif cür iqtisadi siyasət tətbiq etdiyini görürük. Bütün ölkələrin tətbiq etdiyi siyasətin ortaq cəhəti isə fiskal və monetar siyasətin koordinasiyalı olaraq həyata keçirilməsidir.

Beynəlxalq təcrübəyə baxdığımız zaman, bu dissertasiya işində təhlil etdiyimiz böhranlar zamanı hər birində fərqli vergi siyasətinin aparıldığını görürük. 1997-ci il Asiya böhranı zamanı ölkələr daha çox monetar siyasətə üstünlük vermişdir. Maliyyə siyasəti, eləcə də vergi siyasəti ikinci planda olmuşdur. Sadəcə passiv investisiyaların vergiləndirilməsinə dair addımlar atılmışdır.

1998-ci il Rusiya böhranına baxdıqda böhranın əsasən ölkənin struktur və iqtisadi problemlərindən qaynaqlandığını görürük. Bu böhran zamanı Rusiyanın daha çox vergi gəliri əldə etmək məqsədilə vergi dərəcələrini artırdığını deyə bilərik. Lakin bu özünü doğrultmamışdır. Əksinə ölkənin vergi gəlirləri daha da azalmışdır. Fikrimizcə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi dərəcələrini artırmaq yerinə vergitutma obyektini genişləndirmək və vergi dərəcələrini azaltmaq daha məqsədə uyğundur.

2008-ci il ABŞ ipoteka böhranına baxdığımız zaman güclü monetar siyasətin yanında effektiv bir maliyyə siyasəti də tətbiq edilmişdir. Hər iki siyasət bir-birinə uyğun şəkildə həyata keçirilmişdir. Böhran zamanı daha yumşaq bir vergi siyasəti həyata keçirilmişdir. ABŞ hökuməti daha universal bir vergi siyasəti həyata keçirtmişdir. Ədv, aksiz kimi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə birbaşa təsir edəcək vergi dərəcələri azaldılmışdır. Bununla yanaşı bir sıra vergi güzəştləri də tətbiq edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti də 2009-cu ildə açıqladığı antiböhran proqramına əsasən yumşaq vergi siyasəti həyata keçirmişdir. Böhranın ən çox təsir göstərdiyi maliyyə

sektorunun zərərdən qorunması üçün addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı neft sektorundan asılılığı azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafına stimül verəcək siyasət həyata keçirilmişdir.

2015-ci ildə Azərbaycanda tətbiq edilən devalvasiyaların ölkə iqtisadiyyatına təsirlərini azaltmaq üçün vergi siyasəti qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənmişdir. Xüsusilə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün müəyyən tədbirlər planı hazırlanmışdır. Başlıca olaraq vergi yoxlamaları minimuma endirilmişdir.

Ölkəmizdə gələcəkdə baş verə biləcək böhranlardan qorunmaq üçün hal-hazırda aparılan siyasətə əlavə olaraq aşağıdakı təkliflərimiz vardır.

- Ölkəmizdə hələ də neft sektorunun ixracatdakı payı yüksəkdir. Qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialını artıracaq vergi siyasəti həyata keçirilməlidir.
- Kənd təsərrüfatı başda olmaqla seçilmiş sahələrin inkişafını təmin etmək üçün vergi sahəsindəki inkişaf proqramı davam etdirilməli və daha da gücləndirilməlidir.
- İdxaldan asılılığı azaltmaq və yerli istehsalatı dəstəkləmək üçün bəzi məhsulların ölkəyə gətirilməsi əlavə vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi ilə məhdudlaşdırılmalıdır.
- Vergi siyasəti daima real sektorun inkişafına istiqamətlənməlidir.
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün həyata keçirilən vergi siyasəti davam etdirilməli və daha da təkmilləşdirilməlidir.

Qloballaşan dünyada daim beynəlxalq təcrübədən faydalanmalıyıq. Vergi sistemini inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemi ilə müqayisə etməli və hansı sahədə çatışmazlıq varsa aradan qaldırılmalıdır. Vergi dərəcələrini artırmaq yerinə, vergitutma bazası və obyektini genişləndirərək büdcəyə daha çox vergi gəlirinin daxil olmasını təmin etmək olar.

Vergi dərəcələri daha optimal səviyyədə olan ölkələrdə bir qayda olaraq iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir. Daha çox investisiya edilir və bu investisiyalar artaraq davam edir.

Nəticə olaraq, böhran dövrlərində vergi siyasəti vacib bir yer tutur. Lakin tək başına vergi siyasətinin tətbiq edilməsi kifayət etmir. Fiskal və monetar siyasət bir-birini tamamlamalı və ölkənin iqtisadi-siyasi hədəflərinə çatmaq üçün istifadə edilməlidir. Ayrıca böhran zamanı vergi dərəcələrinin sərhəddi daha yaxşı təyin edilməlidir. Qısa müddətli dövrdə böhranın qarşısını almağa istiqamətlənmiş vergi siyasəti daha sonra uzun müddətli dövrdə vergi strukturunun gücləndirilməsinə istiqamətlənməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. C.Bulut, E.Süleymanov (2015) “Dövlət Maliyyəsi”, Bakı, “Qafqaz Universiteti” nəşri. – 333 səh.
2. Elçin Süleymanov, Ayaz Zeynalov, “Qlobal Maliyyə Böhranının Azərbaycan İqtisadiyyatına Təsiri”, Journal of Qafqaz University, 2009, s.111-120
3. İ.Ə.Qarayev (2018) “Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və vergi siyasəti: təkamül dövrü, müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” (*təlim materialı*), Şamaxı, “Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi”. – 25 səh.
4. Mayis Əzizov, “Küresel Krizlər və Kriz Döneminde Para Politikasının Kullanımı”, Journal of Azerbaijani Studies, Qafqaz Universiteti, 2010, s.432-443.
5. Samir Əliyev, “Manatın Devalvasiyasının Biznesə Mənfi Təsirinin Azaldılmasında Dövlət Siyasəti”, Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondunun nəşrləri, 2017, s.1-59.
6. Ş.Q.Mədətova, “Müasir Mərhələdə Azərbaycanın Vergi Siyasətinin Prioritet İstiqamətləri və İqtisadi İnkişafda Rolu”, Maliyyə,kredit və pul tədavülü məsələləri jurnalı, №.310, 2018, s.16-24.
7. Y.A.Kəlbiyev (2005) “Fiskal Siyasət və Milli İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi Problemləri” (*monoqrafiya*), Bakı, “Elm”. - 468 səh.
8. Y.A.Kəlbiyev (2012) “Vergi Siyasətinin Konseptual Əsasları və Praktiki Aspektləri”, Bakı, “Elm”. - 488 səh.
9. Y.A.Kəlbiyev, R.B.Məhərrəmov və P.Q.Rzayev (2011) “Xarici Ölkələrin Vergi Sistemi” (*dərslük*), Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. – 555 səh.
10. Azərbaycan Respublikasının 2017-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin təqdimatı: <http://maliyye.gov.az/scripts/pdfs/web/viewer.html?file=/uploads/static-pages/files/5aed914a851f3.pdf>

11. Azərbaycan Respublikasının 2017-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin təqdimatı:

<http://maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/web/viewer.html?file=/uploads/static-pages/files/5aed914a851f3.pdf>

12. Azərbaycan Respublikasının 2019-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin təqdimatı:

<http://maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/web/viewer.html?file=/uploads/static-pages/files/5bd816166dc9b.pdf>

Türk dilində

1. A.Alp (2002), “Uluslararası Mali Piyasalardaki Gelişmeler ve Türkiye”, İstanbul, “İMKB” yayınları, - 312 səh

2. Cengiz Samur, ”1997 Asya Krizi Öncesinde Kriz Ülkelerinin Makroekonomik Sağlamlığı”, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 65, sayı.1, 2015, s.107-174.

3. Lokman Kantar (2010), Mortgage (İpotekli Konut Kredisi) ve 2008 Küresel Krize Olan Etkileri, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. – 206 səh.

4. Mahfi Eğilmez (09.04.2013), “Ortodoks ve Heterodoks Ekonomi Politikaları”, Kendime Yazılar,
<http://www.mahfiegilmez.com/2013/04/ortodoksveheterodoksekonomi.html>.

5. Mehmet Şişman “Parasal Kriz Teorileri ve Gelişmekte Olan Ülkeler”, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F dergisi, Cilt.21, sayı.1, 2006, s.15-35.

6. Nurgün Topallı “Kriz Sonrası Uygulanan İMF Tipi İstikrar Programları ve Ekonomik Etkileri”, Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F dergisi, sayı.11, 2006, s.143-156.

7. Orhan Bilge (2009), “Ekonomik Krizlerin Yoksulluk Üzerinde Etkileri”, T.C Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara

İngilis dilində

1. Penny Neal, “The Subprime Mortgage Crisis: Lessons For Regulator”, Policy, Vol.24, No.2, 2008, s.19-25.

2. Poonam Gupta, Deepak Mishra və Ratna Sahay “Output Response To Currency Crises ”, IMF Working Paper, No.230, 2003, s.1-37.

3. IMF Worl Economic Outlook 1998,
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Financial-Crises-Causes-and-Indicators>

İnternet resursları

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin internet resursları:

www.maliyye.gov.az

2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin internet resursları:

www.taxes.gov.az

3. Azərbaycan Respublikası Mərkəsi Bankının internet resursları:

<https://www.cbar.az/>

4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi:

www.stat.gov.az

5. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsi:

<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&cat=3>

6. Beynəlxalq Valyuta Fonudunun internet resursları: www.imf.org

7. “Rusya Krizi ve Türkiye Üzerine Muhtemel Etkileri”,

http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/RUSYA_Krizi_ve_Turkiye_Uzerine_Muhtemel_Etkileri.pdf

8. Trading Economics saytının internet resursları: www.tradingeconomics.com

9. World Trade Organization internet resursları: www.data.wto.org

10. <https://tr.investing.com/economic-calendar/unemployment-rate-300>

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1. Böhranın baş verdiyi Asiya ölkələrində valyuta məzənnəsi və birja indeksindəki dəyər itkisi (30.06.1997-08.05.1998).....	35
Cədvəl 2. Böhran dövründə ölkələrin cari əməliyyatlar hesabı / ÜDM (%-lə).....	36
Cədvəl 3. Asiya böhranına ümumi baxış.....	37
Cədvəl 4. Rusiya Federasiyası böyümə və inflyasiya dəyərləri (1994-1998).....	40
Cədvəl 5. Rusiyada ümumi büdcə gəlirləri və büdcə xərclərinin ÜDM-dəki nisbəti (faizlə).....	42
Cədvəl 6. Rusiya böhranına ümumi baxış.....	43
Cədvəl 7. Dünya ticarət həcmi (faizlə).....	44
Cədvəl 8. ABŞ ipoteka böhranına ümumi baxış.....	47
Cədvəl 9. Ümumi Daxili Məhsulun həcmi.....	50
Cədvəl 10. Vergi daxilolmalarının icrası.....	67

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1. Vergi siyasətinin formaları.....	8
Şəkil 2. Vergi siyasətinin tipləri.....	9
Şəkil 3. Real sektor böhranları.....	26
Şəkil 4. Maliyyə böhranları.....	27

QRAFİKLƏRİN SİYAHISI

Qrafik 1. ÜDM-in artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).....	51
Qrafik 2. İnflyasiya (faizlə).....	51
Qrafik 3. ÜDM-də neft gəlirlərinin payı (faizlə).....	58
Qrafik 4. Xarici ticarət dövriyyəsi (milyard dollar).....	60
Qrafik 5. ÜDM-də qeyri neft sektorunun payı (faizlə).....	64
Qrafik 6. Veri daxilolmalarının büdcə gəlirlərindəki payı (faizlə).....	68